

TAKÁCS LÁSZLÓ
**NÉGY ÁLLOMÁS
JÓZSEF ATILA
ÉLETÚTJÁN**

1951
1952

1951 T

TAKÁCS LÁSZLÓ
NÉGY ÁLLOMÁS
JÓZSEF ATTILA ÉLETÚTJÁN

A Békés Megyei Múzeumok Közleményei 15.
Publications of Békés County Museums
Mitteilungen der Museen des Komitates Békés
Публикации Музеев Области Бекеш

Sorozatszerkesztő:
SZABÓ FERENC

TAKÁCS LÁSZLÓ

NÉGY ÁLLOMÁS
JÓZSEF ATTILA
ÉLETÚTJÁN

(GYULA-ÖCSÖD-MEZŐHEGYES-BATTONYA)

BATTONYA-BÉKÉSCSABA-MEZŐHEGYES
1990

Lektorálta: Elek László

Szerkesztette: Szabó Ferenc

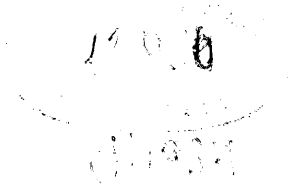
*A mellékletben közölt fényképfelvételeket és reprodukciókat készítették:
Nagy Imre, Mihalik József, Oroján István, Judit Fabula, Krajcsovics Béláné,
Tóth Ferenc, Jároli József, Takács László*

*A francia nyelvű rezümét fordította: ifj. Takács László
A német nyelvű rezümét fordította: Judit Fabula*

A Békés Megyei Múzeumok Igazgatósága, a Battonyai Városi Tanács és
a Mezőhegyesi Városi Tanács közös kiadványa

ISSN 0139 0090

ISBN 963 7219 11 0

Felelős kiadó: Szabó Ferenc megyei múzeumigazgató
90. 10004 Petőfi Nyomda, Kecskemét
Felelős vezető: Birkás Béla vezérigazgató

BEVEZETÉS

Ennek a kiadványnak a címe és témája némi magyarázatra szorul. Eredetileg „József Attila Békés megyében” címet adtam neki. Később szerkesztőmmel együtt felismertük, hogy nem lesz pontos ez a cím. Azok a fontosabb települések, amelyek a gyermek, majd diák József Attila *állomásai* voltak, eredetileg nem, vagy már nem tartoznak-tartoztak Békés megyéhez. Az ötéves József Attila az Országos Gyermekvédő Liga gondozásába került, s előbb *Gyulára*, majd 1910. március 21-én *Öcsödre* került Etel nővérével együtt Gombai Ferenc parasztgazda házához lelencként. Két évig tartózkodtak Öcsődön. Az 1911/12-es tanévet az öcsödi úgynevezett *váncsodi* elemi iskolában kezdte meg József Attila. Két évet töltöttek Öcsődön Etel nővérével együtt, s 1912. június 19-én került újra vissza Budapestre édesanyjához. Az elemi iskola második osztályát már a budapesti Ipar utcai népiskolában végezte, majd a Mester utca 67. szám alatti iskolában folytatta. Az *Öcsődön* eltöltött két esztendő mégis mély nyomokat hagyott lelkében, ez később írott költeményeiben, prózai írásaiban egyaránt kimutatható. A ma Szolnok (legújában ismét Jász-Nagykun-Szolnok) megyéhez tartozó Öcsöd az akkori Békés megye legészakibb csücskében helyezkedett el.

Édesanyjának 1919 karácsonyán bekövetkezett halála után családi körülményei úgy alakultak, hogy József Attila nagykorúságáig Jolán nővérének férje, Makai Ödön lett a gyámja. Makai Ödön 1920-ban beíratta a Makói Csanád Vezér Főgimnáziumba, s helyet szerzett számára a Dél-magyarországi Közművelődési Egylet (DMKE) makói internátusában.

Az 1920/21-es tanévet itt végezte. A nyári szünidő egy részét *Mezőhegyesen* töltötte, ahol házitanítóskodás fejében szállást és ellátást kapott a Mezőhegyeshez közeli *külső 47-es majorban*. 1923-ban kilépett a makói gimnáziumból, de két kedves tanárának, Galamb Ödönnek és Tettamanti Bélának a tanácsára elhatározta, hogy a gimnázium VII. és VIII. osztálya anyagából összevont vizsgát tesz. Több adat azt mutatja, hogy *görögkeleti hit- és vallástanból 1922-ben és 1923-ban Battonyán tett osztályozó vizsgát*.

Mezőhegyes és Battonya ma Békés megyéhez tartozik, 1950-ig azonban az akkori Csanád vármegyéhez tartozott. Ha teljesen hiteles címet kellett volna adnunk kiadványunknak, meglehetősen körülményes, és nem bizonyos, hogy mindenben helytálló cím fogalmazódott volna meg. Talán ezek közül választ-

hattunk volna: „József Attila Békés-Csanád-Szolnok megyében”, vagy „József Attila az egykori Békés, ma Szolnok, az egykori Csanád, ma Békés megyében”. Azon túl, hogy mindkét cím nagyon körülményes lenne, tartalmilag sem nevezhetnénk helytállóknak. Ugyanis az első variáció esetében el kell ismer-nünk, hogy Békés-Szolnok-Csanád megye tulajdonképpen sohasem létezett. Ha viszont azt a címet adtuk volna tanulmányunknak, hogy „József Attila az egykori Csanád megyében”, ez a cím is félreérthető lett volna. Ebben az esetben azt is fel kellett volna vállalnom, hogy az 1950-ig létező Csanád megye *egészét*, benne a megyeszékhely Makót, valamint a közeli Kiszombort is feldolgozzam, nem is beszélve azokról a kisebb településekről, ahol diákkorában megfordulhatott József Attila. Ezek a momentumok jórészt ismertek már az irodalomtörténet jóvoltából, az ismeretlenek meg rendkívül alapos kutatást igényelnének.

József Attilának viszonylag nagyon rövid életkor adatott meg. 1937-ben, 32 éves korában halt meg. Igaz, hogy Petőfi még kevesebb időt élt, mégis életének szinte minden perce megkülönböztetett figyelmet érdemel. Talán nem vagyok túlzottan elfogult, hogy József Attila rövid életére is vonatkozik ez a megállapítás. József Attila rövid életútja során „felnagyítódnak” az életút állomásai. Öcsödön a kisgyermek két teljes évet töltött el, Gyulán csak három napot, Battonyán két alkalommal is csak néhány napot, Mezőhegyesen esetleg néhány hetet. De megítélésünk szerint *életútjának négy állomása voltak ezek, s talán a kiadvány címe így a leghelyesebb*. Annál is inkább, mert az alcímben feltüntettük ezeket az „állomásokat”: *Gyula–Öcsöd–Mezőhegyes–Battonya*.

Feldolgozásunk azt igyekszik bizonyítani, hogy a fiatal költő *mezőhegyesi és battonyai élményei, az ekkor írott költemények meghatározóak lehetnek életének alakulásában, későbbi költészetében*. Vagy szerényebben fogalmazva: több figyelmet érdemelnek, mint amennyit jelenleg kapnak. Nem utolsósorban az említett településeken élményszerűbbé tehetik mind az általános iskolai, mind a középiskolai irodalomoktatást, s meggyőződésünk, hogy erről a lehetőségről kár lenne lemondanunk. A kiadványnak nem titkolt szándéka, hogy ehhez hozzá szeretne a maga módszereivel járulni. Hosszú éveket tanítottam a középiskolában József Attilát, és soha nem voltam sem a tankönyvekkel, sem saját módszereimmel elégedett.

József Attila életének utolsó évében, 1937. februárjában állásért folyamodott a Magyar Papíripari Részvénytársasághoz. Tisztviselőként akart elhelyezkedni, s a folyamodvány mellékleteként írta meg önéletrajzának vázlatát, amelyet a Szép Szó című folyóirat halála után *Curriculum vitae* címmel jelentette meg. Az ebben az életrajzi vázlatban leírtakat témakörünk szempontjából alapvetően fontos és hiteles forrásnak tekintjük.

A feldolgozás megkísérli József Attila emlékének „Békés megyei” áttekintését. Ezért tartottam szükségesnek mindazokat személyesen felkeresni, akiktől 1989-ben még adatokat remélhettem. Ezek a találkozások számomra óriási élményt jelentettek. Adatközlőimet a kiadvány függelékében mutatom be az olvasóknak.

Arra is kísérletet tettem, hogy József Attila életútjának további adatairól Békés megyéhez kapcsolódó mozzanatokot gyűjtsék össze. Nagyon szerény adatok birtokába jutottam csupán. Elsősorban Kner Imre és Balázs Béla levélváltására bukkantam, valamint a Békés Megyei Közlöny 1934. november 21-ei számában egy közleményre, amely a „Medvetánc” címmel megjelenő kötet előfizetésére hívja fel olvasói figyelmét.

Néhány javaslatot szerettem volna adni József Attila tanításának korszerű feldolgozására is. Elsősorban az úgynevezett poliesztétikai nevelés területeit tartanám fontosnak és követendőnek. Jó lehetőséget kínál erre a *József Attila, Bartók Béla és Derkovits Gyula* művészetében fellelhető rokonvonalak számbavétele, ezeket az 1960-as években magam is kipróbáltam. Elsősorban terjedelmi okok miatt ezekre mégsem térhettem ki részletesen.

Maga a téma már az 1960-as években foglalkoztatott. Annak idején ezzel kapcsolatos kisebb írásaim jelentek meg a Magyartanításban, a Köznevelésben, a Békési Életben. József Attila halálának ötvenedik évfordulóján, 1987-ben jutottam arra az elhatározásra, hogy ezeket az írásokat még egyszer átgondolom, összegzem, kiegészítem és egy kis tanulmányban összefoglalom. Nyugdíjasként is pedagógusnak érzem magam. Lehetséges, hogy ez a körülmény bizonyos tekintetben foglalkozási ártalom. Mindezt előjáróban azért tartom szükségesnek elmondani, hogy tisztázódjék becsületesnek vélt szándékom korlátozottsága is. *Nem szolgálhatok ugyanis szorosabb értelemben vett irodalomtörténeti felfedezésekkel feldolgozásomban.* Ezek sokkal alaposabb elmélyedést és kutatómunkát kívántak volna meg részemről. Néhány tekintetben szeretném csupán pontosítani azt a képet, amely József Attiláról rendelkezésünkre áll. Talán érdemes. Ez is hozzájárulhat ahhoz, hogy József Attilát „nem középiskolás fokon”, hanem egyáltalán tanítani tudjuk.

Életének 32 éve az irodalomtörténet jóvoltából ismert és kellő részletességgel feldolgozott.¹ A *Curriculum vitae* címen közreadott önéletrajzi írását a Szép Szó című folyóirat jelentette meg.² Ebből pusztán feldolgozásunk fejezetcímeként adott néhány részletet ragadunk ki:

„1905-ben születtem Budapesten, *görögkeleti vallású vagyok.* Apám – néhai József Áron – három esztendőskoromban kivándorolt, engem pedig az *Országos Gyermekvédő Liga Öcsödre adott nevelőszülőkhöz.* Itt éltem hét éves koromig, már akkor dolgoztam, mint általában a falusi szegénygyerekek – disznópásztorkodtam . . . Öcsödön nevelőszüleim Pistának hívtak. A szomszédokkal való tanácskozás után a fülem hallatára megállapították, hogy Attila név nincsen. Ez nagyon megdöbbenett, úgy éreztem, hogy a létezésemet vonták kétségbe . . . 1919. karácsonyán meghalt anyám. Gyámommá az árvaszék sógoromat, Makai Ödön doktort nevezte ki . . . Gyámom és Gieswein Sándor dr. Nyergesújfalura küldtek kispapnak a szaléziánusokhoz. Itt csak két hetet töltöttem, *hiszen görögkeleti vagyok* és nem katolikus. Innen Makóra kerültem a Demke internátusba, ahol rövidesen ingyenes helyet kaptam. *Nyáron lakásért és ellátásért tanítottam Mezőhegyesen . . .* A VI. osztály elvégzése után otthagytam a gimnáziumot, meg az internátust, mert elhagyatottságom-

ban nagyon tétlennel éreztem magam . . . Két kedves tanárom kérésére mégis elhatároztam, hogy érettségizem. *A VII. és a VIII. osztályból összevont vizsgát tettem, így egy évvel előbb végeztem mint a volt osztálytársaim . . . Érettségi bizonyítványom már jobb a nyolcadikosnál. Ekkor már egy versemért Istenkáromlás miatt pörbefogtak. A Kúria fölmentett.*” (Az önéletrajz további idézésétől annak közismert volta miatt eltekintünk. A kiemelések a tanulmány szerzőjétől származnak.)

I.

„AZ ORSZÁGOS GYERMEKVÉDŐ LIGA ÖCSÖDRE ADOTT NEVELŐSZÜLŐKHÖZ”

Öcsödről így ír még önéletrajzában: „Az Attila királyról szóló mesék fölfedezése azt hiszem döntően hatott ettől kezdve minden törekvésemre, végső soron talán ez az élmény vezetett el az irodalomhoz, ez az élmény tett gondolkodóvá, olyan emberré, aki meghallgatja mások véleményét, de magában fölülvizsgálja, azzá, aki hallgat a Pista névre, míg be nem igazolódik az, amit ő maga gondol, hogy Attilának hívják.”

Egy évvel halála előtt, 1936-ban a Japán kávéházban teleírt egy százhetven oldalas vaskos füzetet. A füzet első oldalára ezt írta: „*Szabad ötletek jegyzése, két ülésben.*” Ebben a döbbenetes erejű írásban is előkerülnek az Öcsödön eltöltött kisgyermekkorai emlékek:

„És megalázó volt a menhelyi szalmakalap is, már messziről hirdette, hogy menhelyi, a kabát is. A kalapot kicsipkéztem, nagyon megverték, én nem tudtam mást hazudni, mint hogy nem én csipkéztem ki. Másodszor is kicsipkéztem a szélét, ismét nagyon megverték. Pedig én így akartam otthon lenni, – miért vagyok én menhelyi gyerek? . . . Öcsödön rossz volt. Kellott volna két kis ló, kis eke, kis ház, kis kutya, kis csikó, kis kasza, kis búza, minden arányosan hozzám, mint ahogy minden arányos volt a nevelőapámhoz. Vajon arányos-e most hozzám minden, ami van?”³

1935. november 21-én írott *Levegőt!* című költeményében is előbukkanak az öcsödi gyermekkorai emlékek. Kiábrándultan írja a költő, hogy már gyermekkorában sem ilyennek képzelte el a „Rendet”. Nem tudta, hogy miért kellett elviselnie a megalázó veréseket, hiszen „ugrott volna egy jó szóra nyomban”, s tudta, hogy messze anyja, rokonai léteznek, a nevelőszülők idegenek az ő számára.

Hogyan került a kisgyermek József Attila Öcsödre fiatalabb nővérének, József Etelnek társaságában? Erről nem utolsósorban a ma élő leghitelesebb tanú, *Dr. Makai Ödönné József Etelka* emlékeiből a következőket tudjuk:

Az Országos Gyermekvédő Ligának több helyen voltak vidéki elosztó központjai. Gyulán is működött egy ilyen. Miután a Mama élet- és munkakörülményei 1910-ben olyan mértékben megromlottak, hogy a három gyermek ellátása, etetése, gondozása szinte megoldhatatlan feladatok elé állította, ismerősei tanácsára engedett a rábeszélésnek, s a két kisebb testvért, az ötéves Attilát és a hétéves Etelt átmenetileg a Liga gondozására bízta. Ebben a

döntésben közrejátszhatott kiteljesülő betegsége is. *Így kerültek a József-gyerekek Gyulára.* A gyulai elosztó menhelyben mindössze három napot tartózkodtak. Makai Ödönné József Etelka nyolcvan év távolából is elevenen emlékezett erre a három napra. A gyulai menhelyben mind a három napon gyakoriak voltak a látogatók, azok a „nevelőszülők”, akik kisebb-nagyobb időre menhelyi gyerekeket néztek ki maguknak. A kislányok gyorsabban „elkeltek”, kellettek az apró házi munkákhoz. József Attila azonban még nagyon kisfiú volt. A Mama ragaszkodott ahhoz, hogy *csak együtt* hajlandó gondozásba adni a két kisgyereket. *Etel és Attila is ezt akarta, így nagyobb biztonságérzettel rendelkeztek.* A két testvér nagyon összetartott, őszintén szerették egymást. Ennek az is magyarázata lehetett, hogy Jolán nővérük jóval idősebb volt náluk, a Mama 1919-ben bekövetkezett halála után is inkább édesanyjukat pótolta, valóban „nevelőszülő” volt – Dr. Makai Ödön feleségéként. De a három József-gyermek között mindig igen nagy, bár sohasem látványos volt a családi összetartozás érzése. *Etel* azonnal elvitték volna Gyuláról más nevelőszülők is, ő azonban ragaszkodott ahhoz, hogy *csak Attilával együtt* hajlandó elmenni.

Gyulára vonattal érkeztek. Onnan az állomásról a Gyermekvédő Liga gyulai gyűjtőmenhelyére kerültek, az anyakönyvi bejegyzés szerint 1910. március 18-án. Három nap múlva, 1910. március 21-én adta ki a gyulai Gyermekmenhely őket *Gombai Ferencnének öcsödi elhelyezésre.* Itt jegyeznénk meg, hogy ez a rövid, háromnapos gyulai tartózkodás is tisztázásra szorult. Ugyanis a gyulai helytörténészek egy része azt állította, hogy József Attila és József Etelka ezt a három napot nem a menhely épületében, hanem az akkor már létező gyulai kórház gyermekosztályán töltötték el. A kérdés eldöntésére magammal vittem mindkét épület fényképét Budapestre *Dr. Makai Ödönné József Etelnek,* és ő a leghatározottabban kijelentette, hogy felismerte a Gyermekmenhely épületét, viszont egyáltalán nem emlékezik a gyermekkórház épületére. Határozottan állítja, hogy ott még vizsgálaton sem voltak, hiszen erre nem is volt szükség, *mert „éhesen, de teljesen egészségesen érkezünk meg Gyulára.”* Tehát ma József Attila szobra teljes joggal őrzi ott tartózkodásának három napos emlékét.

1910. március 21-én Gyuláról vonattal utaztak Szarvasig, ott az állomáson parasztszékér várta őket, amely Öcsödre szállította József Etelt és József Attilát. Adatközlőnk véleménye szerint valóban Gombai Ferenc első hallás után „átkeresztelte” a túl „úrinak hangzó” Attila nevet Pistára, s ez a kisgyermeknek láthatóan nagyon rosszul esett. Nem hiába maradt meg ez az élménye élete végéig, s szükségesnek vélte elmondani életrajzi vázlatában is. Dr. Makainé József Etel azonnal még *két kedves gyermekkori élményét* mondotta el nekem:

„Anyakönyvileg engem is *Etelnek és nem Etelkának* jegyeztek be. Az utóbbi néven csak becéztek gyermekkoromban. Az eredeti Etel név a Mama kérése volt. Nem tudnám ma már megmondani, hogy tudatos volt-e ez a régies névválasztás. Hiszen az Etel épp úgy volt parasztos is, mint régies. Mindenesetre Attila gyakran hívott engem gyermekkorában „Etelének”. Ez hasonlí-

tott is egy kicsit az Attila névre. Arra is emlékszem, hogy egymás között mindig valódi, eredeti nevünkön szólítottuk egymást – Attilának, Etelnek. És emlékszem egy apró öcsödi közös élményünkre is. Röviddel odaérkezésünk után valamilyen csirkevész ütött ki Öcsödön. Gombaiéknak szinte valamennyi kiscsirkeje elpusztult. Azt a feladatot kaptuk, hogy ássuk el ezeket a kis tetemeteket. Én akkor már tudtam olvasni, és valóban olvastam Attilának az elemista könyvünkéből Attila hun királyról szóló történeteket. Igen nagy figyelemmel hallgatta azokat. Amikor ő is megtanult olvasni, újra és újra elolvasta őket. Különösen megnyerte a tetszését az Attila király eltemetéséről írott kis történet, tudniillik az, hogy halála után hármas koporsóban temették el őt. Valószínűleg ez volt a magyarázata annak, hogy a kiscsirkekkel mi is „temetést játszottunk”. Papirdobozokba gyűjtöttük össze a puha kis tetemeteket, és úgy ástuk el őket a kertben. Közben arról beszélgettünk, hogy ezeket a kis szerencsétlen állatkákat is hármas koporsóba illene eltemetni, mint annak idején Attila királyt. Öcsödről való hazakerülésünk után is Budapesten a Mamának gyakran emlegettük ezt a közös gyermekkori élményünket.”

A továbbiakban József Etel elmondta, hogy Attila nagyon szerette a kis állatokat. Volt egy kedvenc kis kutyája is. Nem valami fajtisza egyed, mégcsak nem is puli, afféle hűséges korcskutya. Ez az iskolába is mindig elkísérte József Attilát, a tanítás végeztével megvárta az iskola előtt. Együtt őrizték a kismalacokat. Egy alkalommal azonban mindketten elaludtak őrzés közben. Az eleven kismalacok a falu széléről egészen a templomkertig elkóboroltak. Amikor Attila felébredt, kétségbeesetten keresésükre indult. Nővére is segített neki ebben, s végül a hancúrozó kismalacokat megtalálták és visszaterelték Gombaiék házába. A nevelőszülők észre sem vették ezt az affért. Amikor két év után örömmel hazatértek Budapestre, Attila a legőszintebben kedves kis kutyájától búcsúzott el Öcsödön. Ezek az apró kis történetek alátámasztják mindazt, amit a felnőtt József Attila a már idézett „Szabad ötletek jegyzéke, két ülésben” című írásában 1936-ban papírra vetett.⁴

Az Öcsödön eltöltött két esztendőről életrajzának íróitól, az irodalomtörténészekről a következőket tudjuk:

József Attila a 3237. számon bejegyzett menhelyi gyermek volt. 1910. március 18-án került a gyulai Gyermekvédő Intézet anyakönyvébe bejegyzésre, s három nappal később Etel nővérével együtt került Öcsödre *Gombai Ferenc „módos gazda” család*hoz. A nevelőszülők már meglehetősen idősek voltak, gyermekeik elkerültek a családi háztól. Etelt a házi munkában foglalkoztatták, Attilának pedig az életkorához nem illő, sokszor nagy testű háziállatokra kellett vigyáznia. Ennek fejében teljes ellátásban részesültek, igaz, hogy a nevelőszülők némi anyagi juttatást is kaptak a két József-gyerek fogadásáért. Az öcsödi telepen nem ők voltak csak „menhelyiek”, összesen 70 gondozott gyermek volt. Öcsödön a lakosság száma az 1910-es népszámlálás szerint 8044 volt. 1875 lakást tartott nyilván a népszámlálás 1910-ben, ezeknek a lakásoknak az egyike volt Gombaiék háza, az Arany János utca 5. számú házban laktak. Kis fehérre meszelt ház volt ez, vaksi ablaka a rétre és a mögötte húzódo

szántóföldre nézett. Tulajdonképpen nem is utca volt ez, hanem sor a község keleti részén. Szűk kis udvara volt a háznak, közvetlenül a kerítés mellett félig beomlott kút. A pitvarból a földes szobába lehetett jutni, a falon nagyméretű olajnyomat volt látható az aradi 13 kivégzett vértanú képével. A ház végéhez ragasztva nagyobbfajta ólnak beillő istálló volt. Valamikor állítólag három ló is elfért benne, amikor József Attila kisbéresként a házhoz került, már csak egy lova volt a Gombai családnak. Dr. Makai Ödönné József Etel véleménye szerint ezt az egy lovat se sokat járaták, a kisgyermek József Attila joggal félt tőle, mert ha azzal bízták meg, hogy vezesse ki az istállóból, rendkívül szilajon hancúrozott a kis ház udvarán. Egy alkalommal nagyon meg is ijedt tőle József Attila, ennek verés is lett a következménye. Maga a kis ház semmiben sem különbözött a többi falusi házikótól. 1950. április 10-én egy emléktáblát helyeztek el rá, azóta a rossz állagú házat lebontották, az emléktábla is más helyre került.

Az iskoláskorú menhelyi gyerekek a falu elemi iskolájába jártak nem kellő rendszerességgel. A mindenkori munkák elsődlegessége határozta meg az iskolabajarást, erről hatóságilag a Gyermekvédő Intézet, illetőleg annak felügyeleti hálózata alig-alig gondoskodott. Sajnos, nem kerültek elő azok a remélt helyzettanulmányok, ellenőrzési feljegyzések, melyekből többet megtudhattunk volna a menhelyi gyermekek helyzetéről Öcsödön. Mégis tudjuk, hogy az *elemi iskolai tanulmányait megkezdő* József Attila az úgynevezett *váncsodi iskolába* járt, az emlékezők véleménye szerint nem kifejezetten jó, de feltétlenül érdeklődő tanuló volt. A költő későbbi visszaemlékezéseiben maga is beszámolt arról, hogy az év végi vizsgák Öcsödön nyilvánosak voltak. A településnek 1500 ülőhelyes temploma volt, hangosan kellett olvasási készségükről tanúbizonyságot tenni a kisdíjakoknak a templomban megtartott vizsgákon, s akiket észrevettek, vagy megkedveltek a hívő-hallgatók, cukorral kedveskedtek nekik a rokonok, hozzátartozók. A menhelyi gyermekek csak nagyon elvétve részesültek ilyen „kitüntetésben”, s József Attila képességeit sem respektálta túlzottan a hallgatók közössége. Ez az észrevétlenség nagyon bántotta akkor a kisgyermek József Attilát.⁴

Az Öcsödön eltöltött két esztendőről a költő nővérei részletesen írtak visszaemlékezéseikben. *József Jolán* művében ezek az évek erőteljesen dramatizálva jelennek meg. Különösen a Mama 1911. nyarán történt öcsödi látogatása tekintetében van döntő különbség *József Jolán és József Etel emlékei* között. József Jolán véleménye szerint ez a látogatás valósággal „sokkolta” a gyermek József Attilát. Előbb fel sem ismerte édesanyját, később azonban sírógörcsöt kapott, s egy pillanatra sem akart elmozdulni mellőle. Sőt, az Attilára egyébként ekkor még nem jellemző agresszivitást is feltételezi a költő idősebb nővére könyvében, és azt is kifejti, hogy Gombainé konoksággal vádolta meg a gyermek József Attilát. Szabolcsi Miklós kitűnő irodalomtörténészünk is kifejti József Attila pályakezdéséről írott monográfiájában, hogy ma már nehéz eldönteni, a két nővér közül valójában kinek van igaza. Hiszen József Jolán a Mama emlékeire hivatkozva írta meg visszaemlékezését, József Etel pedig 18

évvél később, mint amikor azt József Jolán papírra vetette. Ebben a kérdésben úgy vélem azonban *a hitelesebb tanú mégis József Etel volt*, ezt szóbeli visszaemlékezése is megerősítette bennem. József Etel a József Attila Emlékkönyvben kevésbé hatásosan, de az élmény személyes átélésével így emlékezett édesanyjuk 1911. nyarán történt öcsödi látogatására:

„Egy nap meglátogatott bennünket. Nagyon vártuk, mert a falusi gyerekek folyton csúfolódtak, hogy lelencek vagyunk, s mi mindig azt feleltük: Szép mamám volt. Kiutaltak ugyan menhelyi cipőt és ruhát, de nem hordtuk. Ha hó volt, mezítláb mentünk iskolába. Én éppen egy Sári néni nevű öregasszonnyal beszélgettem, panaszkodtam . . . Elmondtam, hogy még másfél évig kell itt lenni. Vasárnap délután volt, nyári hőség, Attila egy kis szütyőn ült, én meg egy ecetfán voltam. Egyszer elmegy fejkötőben a kerítés mellett egy szép néni, benéz és megcsodál. Én berohantam: Itt a Mama. Attila felnézett, a mama odarohant hozzá, csókolgatta, felnyalábolta. Körülnyüszögtük, rajongtunk érte: Mama, mama! Mindenfélét hozott nekünk, kávé, játékot . . . Mama elment, de megígérte, hogy nemsokára elvisz bennünket, mihelyt az iskolaévet befejezzük.”⁵

Ezt az ígérte József Áronné Pöcze Borbála be is váltotta.

Nehezebb azt eldönteni, hogy *verték-e Öcsödön Gombaiék a lelenc Józsefgyermekeket?* Hiszen ezt a tényt maga a költő is gyermekkori meg nem érdemelt, megalázó sérelmei között többször felemlíti, és nincs okunk kételkedni őszinteségében. Egyetlen esetet a költő mindkét testvére felemlít a visszaemlékezésében, Dr. Makai Ödönné József Etel szóban is elmondta nekem 1989-ben. Az idős, érdesnek tűnő *Gombai Ferenc egy alkalommal valóban elnászpárolta a gyermek József Attilát*. Erre azért került sor, mert a kisgyermek nagyon megijedt a Gombai család egyetlen nagytestű igáslovától, s olyat tett, amelyet egyébként rendes körülmények között még kisgyermeknek sem kellett volna tennie. A gazda „rendre akarta szoktatni” ezért. Minden bizonnyal ez az atrocitás nagyon mély nyomokat hagyhatott József Attilának, a szeretetre áhítozó kisgyermeknek a lelkében. Maga a szituáció többszörösen is megalázó lehetett. Valószínűleg élete végéig nem tudta ezt az esetet elfelejteni, megnyilatkozásaiban vissza-visszatér ez a megalázó emlék. Az igazsághoz az is hozzátartozik, hogy édesanyjától is kikapott olykor-olykor kisgyermek korában, noha az is igaz, hogy ezt a szülői magatartást egyszerűbben meg lehetett magyarázni önmaga számára. Mindenesetre azt a rendezői beállítást, amelyet az 1989-ben bemutatott több részes életrajzi film igyekezett a köztudatba bevinni, hogy tudniillik Gombai Ferenc szadista módon rendszeresen ostorral verte József Attilát Öcsödön, én nem tudom elfogadni. A költő nővére, József Etel sem fogadta el, a következőket mondta erről: „Nagyon rossz, elhibázott beállítás volt. Nem tetszett. Már csak azért sem, mert sokkal nagyobb fiú alakította a filmben Attilát, mint amilyen valóban 1910-ben volt. Én fogatlan szájjal sohasem láttam különben sem a testvéremet. Gombai alakítása meg teljesen elhibázott. Kis, vékony és jószívű ember volt. Olyan volt mint egy kis manó. Sok mindent megtanultunk Gombaiéknál.”

A szakirodalom és a visszaemlékezők is árnyaltabban, óvatosabban fogalmaznak ebben a kérdésben. Tény az, hogy Gombai Ferenc nem volt nagygazda a szó akkori értelmezésében. Mindössze 12 hold földet bérelt az uraságtól, s fuvarozással is foglalkozva könnyített nehéz anyagi helyzetén. Lehetséges, hogy a lelenc-gyermekek fogadásáért kapott kis pénzösszeg is ösztönző volt számára, hogy jövedelmét kiegészítse. Bár az is igaz, hogy idős ember volt már, gyermekei elkerültek a családi háztól, s valóban rászorult a gyermekek segítségére. Azt egyértelműen állíthatjuk, hogy nem éhezett, sanyargatta a gondjaira bízott félárvaikat. Mindezt valószínűsíti József Etel már idézett visszaemlékezésének alábbi részlete is:

„Meg kell állapítani, hogy Gombaiék nagyon rendesen viselkedtek, s szerettek minket. Gombainé megtanított fésülni. Főzni is tanítgatott. Attila Gombainének egy zsák aranyat ígért.”⁶

Gombainé nevelt lányának, Gajdosnének visszaemlékezése szerint később egy levelet is kapott Gombainé József Attilától, amelyben a költő a következőket írta: „Kedves Nevelőszüleim. Nagyon köszönöm, hogy annak idején anynyit hajtottak a tanulásra, mert – íme – író lettem, csak az a baj, hogy nem veszik át verseimet.”⁷

Mindez összecseng egy 1935-ben keletkezett vers kéziratlapjára írott József Attila feljegyzéssel: „Gombainének mondtam, hogy neki küldök egy zsák aranyat.”⁸

Valószínűsíthető tehát az a felfogás, hogy a kor nyersen értelmezett konvenciói szerint a lelencgyermeknek számító József Attilát éppen ugyanúgy tetteleg bántalmazta Gombai Ferenc, mint *ahogyan édes gyermekét is bántalmazta volna hasonló szituációban*. Egyszerűen jogot érzett ahhoz, hogy megverje. Azt is tudjuk, hogy a falusi és tanyai iskolákban az 1910-es évek táján ha nem is támogatott, de tulajdonképpen megengedett volt a testi fenyegetés módszere, abból a többször hangoztatott (egyébként helytelen) elvből kiindulva, hogy „verje csak meg tanító úr nyugodtan azt a haszontalan kölyköt, mint ha csak a saját gyermeke lenne”.

Az elsős elemista József Attila Öcsödön református iskolába járt. József Etel azt is leírja visszaemlékezésében, hogy tankönyvük nem volt (nem csak nekik nem volt, hanem nem lelenc osztálytársaiknak sem!), füzetből olvasták a tananyagot, bibliai történeteket tanultak. A József-gyermekek az úgynevezett *váncsodi iskolába* jártak 43 gyermekkel együtt. 39 kis osztálytársuk „rendes tanuló” volt, a nagy létszámú osztályban *négyen voltak menhelyiek*. Ez bizonyos összetartást is jelentett akkor. Az osztályt *Páczai Mihály tanító* tanította, aki szigorú, de nem kegyetlen tanítóként él az öcsödiek emlékezetében.

Természetesen fennmaradt ebből az időből József Attila *I. osztályos bizonyítványának iskolai anyakönyve*. Ebből is megtudjuk, hogy a felvételi napló szerint a 64. folyószámú tanuló volt a váncsodi elemi iskolában. Születésének helyét pontosan anyakönyvezték, idejét azonban már nem. A téves anyakönyvi bejegyzés szerint 1905. április 18-án született, ami feltehetően az anyakönyvi bejegyzés ideje lehetett a helyes április 11. helyett. Az anyakönyvi

lap az egyszerűség kedvéért református vallásúnak minősítette, nyilvánvalóan azért, mert görögkeleti hittanból úgysem tudták volna tanítani, s testvére Etel református vallású volt. (Ő Pócze Borbála vallását „örökölte”, Attila meg József Áronét.)

Gondviselőként az anyakönyvi lap Gombai Ferencné tünteti fel, és az észrevételek rovatban szerepelteti a 3237 menhelyi számot is. Az anyakönyvi lap tartalmazza az I. elemi iskolába járó József Attila magaviseleti, szorgalmi, előmeneteli minősítéseit is karácsonykor, húsvétkor és a tanév végén, valamint általános osztályzatát az akkori szóbeli bejegyzés szerint:

	<i>Karácsonykor</i>	<i>Húsvétkor</i>	<i>Tanév végén</i>
Magaviselet	1	2	3
Szorgalom	1	3	3
Hit- és erkölcsstan	1	2	2
Beszéd és értelemgyakorlat	3	3	2
Folyékony olvasás	2	1	2
Számтан	3	4	4
Szépírás	2	1	3
Éneklés	1	2	3
Általános osztályzata	3	3	3

Páczai Mihály s.k. tanító

(Aláírás nincs) igazgató

Az anyakönyvi lapból megtudjuk, hogy az elsős elemista József Attila nem volt kiegyensúlyozott, jó tanuló. Az akkori érdemjegyek fordítottjai voltak a jelenlegieknek. A legjobb jegynek az 1-es számított, a leggyengébbnek a 4-es. Ezek szerint József Attila magaviselete fokozatosan romlott, szorgalma csak karácsonyig volt nagyon jó minőségű. A hit- és erkölcsstanból elfogadható eredményt ért el, a folyékony olvasásból szintén. Számтанból az osztály gyenge tanulói közé tartozott (ellentétben makói gimnazista jegyeivel, ahol kifejezetten jó eredményeket ért már el ebből a tárgyból). Szépírása csak húsvétkor volt valóban szép, énekelni a minősítés szerint csak karácsonyig szeretett, általános osztályzata pedig a mai értelmezés szerint éppen elfogadható volt mindhárom periódusban. Nem csodálkozhatunk ezen a meglehetősen vegyes bizonyítványon, ha azt is figyelembe vesszük, hogy *nem járt rendszeresen iskolába*, előmenetelét sem Etel testvére, sem a Gombai-házaspár jó irányban nem befolyásolta, nem is befolyásolhatta. Nővérét eléggé elfoglalták a ház körül végzendő munkák, Gombaiék pedig írni és olvasni maguk sem tudtak rendszeresen. A háznál az egyetlen könyv a Curriculum vitaeben felemlített harmadikos olvasókönyv volt (minden valószínűség szerint József Etel egyetlen meglévő tanönyve!), amelyben Attila királyról talált érdekes olvasmányokat, s mivel őt

is Attilának hívták, „rávetette magát az olvasásra.” A visszaemlékezők közlése szerint a Gombai-családnak ő olvasta fel a kalendáriumot, amelyet még Budapesten is betéve tudott Öcsödrről történt hazatérése után. Ezt a szokását későbbi kisdíakként is megtartotta, beteg édesanyjának is szívesen olvasott fel részleteket a hozzáférhető füzetekből, könyvekből, s tulajdonképpen ez tette „házi-tanítóvá” is makói diákkorában a nyári szünidőben Mezőhegyesen.

Itt jegyeznék meg, hogy bármennyire szerettük volna bizonyítani, az iskolai bejegyzések középiskolás korában is pontatlanok és ellentmondásosak voltak.⁹

Végezetül felvetődik a kérdés: Miért voltak maradandóak az Öcsödön eltöltött évek József Attila életében? Miért emlékezik vissza olyan keserűen kisgyermekkorának ezekre a szomorú éveire? Azt hiszem, célszerű ebben a tekintetben a paraszti sorsot igazán ismerő, fiatal, állás nélküli néptanítót, *Darvas Józsefet* idézni. Darvas tulajdonképpen személyesen alig ismerte József Attilát, csak második sajtópere idején találkoztak egymással, amikor mindkettőjüket munkásmozgalmi tevékenységük miatt vonták felelősségre. De azt hiszem, a Békés megyéhez kapcsolódó írók közül leginkább ő értette meg József Attila igen nehéz életét, írói törekvéseit, tragikus öngyilkosságát. Két évvel József Attila halála után Darvas József a következőket írta a KELET NÉPE 1939. december 15-ei számában:

„A külvárosi kisgyermek, félig árván itt maradva, elkerült egy nyomorúsággal teli tiszántúli faluba, szegény mezei napszámos családhoz, lelencnek, nevelt fiúnak – talán ott és akkor kezdődik igazán az az út, amely harminc esztendővel később, egy decembereleji nyirkos estén a balatonszárszói vasútállomáson végződött, egy cammogó tehervonat kerekei alatt. Az anyjától, a családtól elszakadt gyerek nyiladozó értelme a falusi szegénység rideg törvényei előtt tárulkozott ki először. Fiatal lelkébe örökre, kitörölhetetlenül beleívódtak az ottani évek élményei: az évszázados magyar szegénység magabazárt világa, amely testiek tekintetében csak a mától holnapig elegendő kenyér vágyáig engedte elnyújtózni az embereket, lelkiek dolgában pedig olyan szűk határt szabott nekik, hogy őt sohasem szólították Attilának, hanem egyszerűen csak Pistának, mert már ebben a szokatlan névben is valami számukra tilalmas előkelőséget éreztek meg. Ennek a sorsnak elkötelező élményei elkísérték őt egész életén keresztül . . . Így történt, hogy amikor erről az „új népről, másfajta rajról” kezdett komor zengésű, kemény énekeket mondani a munkásságról – nemcsak ennek az új életigénnyel jelentkező, frissen formálódott társadalmi osztálynak vágyait, akaratát fogalmazta meg, hanem az egész évszázados, ősi magyar szegénységét.”¹⁰ Azt hiszem, teljesen igazat adhatunk Darvas József megállapításainak. A nagyjából rokon indíttatású írotársnak azért is igaza van, mert *mindketten belülről nagyon ismerték a paraszti sorsot* és kiszolgáltattottságot. Meg az öt-hatéves kisgyermekkel lényegében minden megtörténik a legérzékenyebb gyermekkorában, ami későbbi életútja során legfeljebb csak pontosul, esetleg kicsit módosul, melyek a költővé érlelődés tekintetében meghatározók lehetnek.

1912 nyarán kerültek József Attila és József Etel Öcsödől haza Budapestre. A családhoz való visszakerülés igen nagy élmény volt mindkettőjük számára. Attila iskolai tanulmányait Budapesten folytatta. A nehéz körülmények között gyakran kellett a családnak lakást változtatnia, s mindez elemi iskolai tanulmányai színterében is nyomon követhető. Járt az Ipar utcai fővárosi népiskola II. osztályába, az elemi iskola III. osztályát már a Mester utcai iskolában végezte. A IV–V. osztályokat megint az Ipar utcai iskolában folytatta. 11 éves korában az Üllői úton lévő polgári fiúiskolába került, s itt (igaz megszakításokkal) három tanévet töltött el. A polgári iskola IV. osztályából már édesanyjának halála után, 1920. júniusában tett magánvizsgát.

Önéletrajzában is említi, hogy az iskolai tanulmányoknál lényegesebb dolgok is történtek vele. Kilenc éves volt, amikor kitört az első világháború. Kamaszodó kislányként élte át annak minden, a fővárosban nyilván sokkal jobban érzékelhető hatását. A nyári szünidők egy részét édesanyja szüleinél töltötte, és itt is az *öcsödihez hasonló* nehéz szociális körülményeket észlelhette. Az a néhány nap, amit Szabadszálláson, nagyszüleinél, „dörmögő nagypjánál” töltött el, a későbbi mezőhegyesi és kiszombori emlékekkel együtt erősíthette benne azt a felismerést, amit azután Makón tudott megfogalmazni magának is: „*az utca és a föld fia vagyok.*”

Egyébként is nehéz családi körülményeiben Pöcze Borbála 1919 karácsonyán bekövetkezett halála jelentett döntő fordulatot. Ez több, életrajzi vonatkozású gyönyörű költeményében is megmutatkozik. (Mama, Anyám, Kései sirató.) A Mama korai elvesztését aligha befolyásolta kedvezően egy korábbi gyermekkori élménye. 1918 nyarán a Károly király féle gyermeknyaralattási akció jóvoltából néhány napot Abbáziában töltött el. Ezt követően önként jelentkezett a Gyermekvédő Ligánál, s rövid időre Monorra került nevelőszülőkhöz. Érdekes módon a Monoron eltöltött viszonylag kevés idő nem hagyott olyan mély nyomokat benne, mint az Öcsödön eltöltött két esztendő.

1920-ban az árvaszék idősebb nővérének, József Jolánnak férjét, dr. Makai Ödönt nevezi ki József Attila gyámjává. Nővérei féltő gondoskodással törődnek vele, nem mentes azonban ez a gondoskodás az ellentmondásoktól, feszültségektől sem. Különösen zavarja az a körülmény, hogy Jolán nővérét gyámja, dr. Makai Ödön kérésére Lucienek kell szólitania, s Etel is mint „háztartási alkalmazott” van jelen Makaiék házában. (Furcsa ellentmondás, hogy Öcsödön az Attila név túl előkelőnek, Budapesten néhány évvel később meg a Jolán név túl egyszerűnek tűnt a József-gyerekek akkori környezetében.) Talán ez is a magyarázata annak, hogy Etel nővérét magához valamivel közelebb állónak érezte mindig József Attila, mint Jolánt. De az igazsághoz az is hozzátartozik, hogy gyámja a körülményekhez képest becsületesen gondoskodott mindhármójukról. (Valamivel később Jolán és dr. Makai Ödön házassága felbomlott, s ekkor Makai Ödön Etelkát vette el feleségül, mintegy előző felesége, Jolán tanácsára.)

Dr. Makai Ödön támogatásával került az 1920/21-es tanévben *Makóra, a Csanád Vezér Főgimnáziumba*, illetőleg a *DMKE internátusba*. Előzőleg egy

nagyon kis időt Nyergesújfalun is eltöltött, ahol kispap lehetett volna a szaléziánusoknál, itt azonban csak két hetet volt, mert ahogyan írja „görögkeleti vagyok és nem katolikus”. A Makón eltöltött három év alatt fordult meg a megyeszékhelyhez közel lévő *Mezőhegyesen* és *Battonyán*.

II.

„NYÁRON LAKÁSÉRT ÉS ELLÁTÁSÉRT TANÍTOTTAM MEZŐHEGYESEN”

Önéletrajzi vázlatában fontosnak tartotta *Mezőhegyest* megemlíteni. De ezen kívül Makóról nővéreihez Budapestre írott leveleiben is többször említést tesz Mezőhegyesről. Az irodalomtörténészek és a kortársak, valamint a visszaemlékezések is bizonyítják, hogy a mezőhegyesi élmények és emlékek *fontosak voltak József Attila életében*. Talán valamivel több figyelmet érdemelnek, mint amennyit az irodalomtörténészek eddig rájuk fordítottak.

Feldolgozásunkban arra igyekszünk kísérletet tenni, hogy *bizonyíthatóan mely versek íródhattak 1922–1923-ban Mezőhegyesen, melyek azok a költemények, amelyeknek az élményanyaga Mezőhegyeshez is kapcsolódhat, a költő levelezésében hogyan tükröződik nyári mezőhegyesi tartózkodásának néhány mozzanata*.¹¹ Elfogultság és túlzások nélkül szeretnénk szembesíteni az 1989-ben még élő szemtanúk emlékeit József Attila ténylegesen leírt, vagy feltételezetten vélt gondolataival. Meggyőződésünk szerint ezt a „szembesítést” ma még el lehet végezni, a későbbiekben azonban már aligha. Viszont ebből adódik, hogy az értékszembesítésnek és értékmentésnek ez a lehetősége mind az általános, mind a középiskolai irodalomtanítás számára *megmaradó lehetőségeket kínál*.

A „nyáron át” kifejezés használata az önéletrajzban bizonyos eligazítást tartalmaz, hogy makói tartózkodása alatt a nyári szünidőben, *1922-ben és 1923-ban fordulhatott meg Mezőhegyesen*. Ezt a tényt a levelek dátumozása is igazolja. Etelkának írja 1922 júniusában: „Itt én nagyon jól érzem magam, eltekintve a fiútól, aki igazán nehéz órákat okoz . . . A bélyegeket küld majd szeptemberbe az internátusba . . . Meleg van itt. Napon 57 fok celsius . . . Itt zenészek és zongora vannak . . . Itt küldök négy névnapi üdvözetet, amit velem íratnak meg, továbbá egy 28 másodperces költeményt. Apropos, mi van és mi lesz a verseimmel? Nekem szükségem van rájuk.”¹²

1923. április 26-ai dátummal ugyancsak József Etelkának ezt írja Makóról Espersit János makói ügyvéd cégjelzésű levelezőlapján: „Még mindig nem kaptam hírt Mezőhegyesről, de meghívtak – közvetve – és ott majd megbeszéllem a dolgot. Kérlek eredj el . . . kézimunkakereskedésébe és kérdezd meg, hogy 100 csipkeverő orsó mennyibe kerül, illetőleg csak egynek az árát tudd meg. A választ legkésőbb hétfőre szeretném. Kéziratot majd levélben küldök. A Csöndet megkaptátok? Csókollak mindnyájatokat Attila.”¹³

Ugyancsak Makóról írja 1923. május 14-ei dátummal Jolán nővérének: „A Világ nem küldött sem pénzt, sem verset nem hozott még, az Etus fölmehtene 1/2 6 órakor a szerkesztőségbe, hogy Zsolt Bélánál a dolgot megsürgesse, mert egy krajcárom sincs. Holnap kocsi jön értem Mezőhegyesről, ott leszek szombati, onnan Szegedre megyek a Juhász-jubileumra.”¹⁴

József Attila elég ritkán látta el verskéziratait pontos dátumozással. Kivételes eset a *Tavaszi ének* című költeményének kézirata, amelyen Mezőhegyes. 1922. jún. 18. dátum található. A verset „*Versek Mártának!*” ajánlással látta el, s az irodalomtörténet jóvoltából és a személyes visszaemlékezésből is tudjuk, hogy internátusi igazgatója leányának, *Gebe Mártának* szolt ez az ajánlás.¹⁵ A költeményben leírtakról is következtetni tudunk arra, hogy Mezőhegyesen személyesen is átélhette a versben leírtakat. Mezőhegyesen valóban nagyon kék és tiszta volt az ég 1922 tavaszán, „ékes, hímes szőnyegek” voltak láthatók, tiszta időben „északon a bús hegyek” körvonalai is látszottak (a közeli Aradon túli hegyekre gondolhatott a költő), és személyesen láthatta, amint „csikó nyerit szerelmi vészt”, hiszen Mezőhegyesen a ménesgazdaságban, különösen pedig a 47-es majorban a híres ménes mindennapos látása nem kívánt különösebb odafigyelést. (A vers kézirátát a mellékletben adjuk közre.)

Erősen feltételezhető, hogy pontos dátummal ugyan nem rendelkező, de a kézírás mód azonosságában meggyőző, s ugyancsak Gebe Mártának különbözőképpen ajánlott (*Vers Mártának*, *Vers Mártuskának*, *Versek Mártuskának*) címszó alatt megjelenő költeményei valamilyen formában *mezőhegyesi ihletésűek*. Az irodalomtörténészek talán nem fordítottak kellő gondot eddig arra, hogy a költeményekben leírtakat még a hozzáférhető idő távolságából azonosítani igyekezzenek feltételezett keletkezési helyükkel. Az anyaggyűjtés során 1989 tavaszán felkerestük Szabó Ferencsel együtt a mezőhegyesi 47-es major, s találkoztunk néhány idős, de kitűnően visszaemlékező adatközlővel. A visszaemlékezések gyűjtésében nagy segítségünkre volt *Balanyi Miklós*, a mezőhegyesi József Attila Általános Művelődési Központ és általános iskola tanára, aki 1941 óta él Mezőhegyesen, és tanítói pályáját a 47-es majorban kezdte, a körzetesítésig ott tanított, ennél fogva kitűnően ismeri a területet, a régi majoriakat, akik, vagy akiknek leszármazottai neki is egykori tanítványai voltak. Balanyi Miklós hívta fel a figyelmünket *özv. Czomán Sándornéra*, *Barabás Bélára*, akik 1922-ben és 1923-ban is a majorban laktak, s akik feltételezéseinket József Attila ott tartózkodásával kapcsolatban mindenben megerősítették. Egy későbbi látogatásom során különösen meggyőző volt az a körülmény, amikor is tematikailag igyekeztem a még meglévő emlékeket szembesíteni az ebben az időben írott József Attila-versekkel. Természetesen óvakodni kell attól, hogy ezekből túl merész és szélsőséges következtetéseket vonjak le. Az azonban elfogadható ténynek tűnik, hogy *Mezőhegyesen is* történhetek olyan események, amelyek az ihletre érzékeny, fiatal költőt versírásra kényszeríthették. Barabás Béla és *özv. Czomán Sándorné* különösebb előkészítés nélkül elmondották nekem az *Aratásban*, *Munkáshalál*, *Éhség* című költemények *felolvasása előtt* a következőket:

Az aratás a tikkasztó hőségben nagyon nehéz munkának számított Mezőhegyesen, amit mégis szívesen végeztek az aratómunkások, mert megélhetésük zálogát látták benne. Elég gyakoriak voltak az aratás idején a halállal végződő balesetek is, amelyek nagy részvétet váltottak ki a majoriak részéről, hiszen az eltávozottak után éhes gyermekszájak maradtak. Azt is hozzátették, hogy a tragikusan bajba jutottak hozzátartozóiról a major intézője és írnoka kötelességének érezte a körülményekhez képest emberségesen gondoskodni. A korszak minden bizonnyal leginkább eredeti, már a későbbi József Attilára emlékeztető költeménye az Éhség. Az adatközlők szerint Mezőhegyesen, a 47-es majorban a szegény emberek megítélésük szerint jobb körülmények között éltek, mint a szomszédos nagybirtokokon dolgozó részesmunkások. Ezt a feltételezést levéltári források adataival is alá lehet támasztani.¹⁶ A majorban nehéz munkák idején *hetente volt „osztás”*. Ezt az intéző és az írnok (*Böszörményi Béla és Farkas Béla*) együtt bonyolította le. A nyilvántartásoktól és a munkában részt vevők számától függően a majori munkások szalonnát, terményjárandóságot, különböző élelmeket, nyersanyagokat kaptak. Ezekből kellő beosztás esetén az arató- és cséplőmunkások viszonylag kalóriadús ebédet kaptak a családtól a déli munkák ebédszünetében. De valóban előfordulhatott egyes családoknál, hogy elfogytak a jó falatok, és csak kenyeret meg uborkát „faltak ebédszünetben”. Ezt az adatközlők szerint épp oly jóízűen és mohón megették, mint a többi ételt. Az uborkát azért is szerették, mert praktikus élelemnek számított, egy kicsit a szomjúságukat is csillapította a nagy melegben. József Attila tehát *Mezőhegyesen is láthatta a paraszti életképnek ezt a nagyon eredetien megfigyelt és visszaadott formáját*. Azért fogalmazzunk úgy, hogy *itt is láthatta mindezt*, mert ugyanezt látta néhány évvel ezelőtt Ócsodón, vagy nagyapjánál Szabadszálláson, vagy valamivel később Kiszomboron is. Ezek a paraszti élmények tették a munkásosztály mellett a másik dolgozó osztály igen jó ismerőjévé is, és ez az érzékenység a nagy összegző költeményekben (Holt vidék, Hazám, Mondd, mit érlel . . .) is végigkíséri költői témakörét.¹⁷ Az éhség gyötrelme egyébként gyermekkortól fogva személyesen átélt, szomorú saját élménye is volt. Nem véletlen, hogy életútját meghatározó költeményekben is fellelhető. (Tiszta szívvel.) De a szerelmes, személyes versekben is újra és újra előfordul.

Ennyi bevezetés után röviden azt vizsgáljuk meg, *hogyan és miért került József Attila Mezőhegyesre?* Talán valamit erről a sajátos dél-alföldi településről is tudnunk kell. Azt hangsúlyoztam már, hogy Mezőhegyes az akkori Csanád vármegyéhez tartozott, ennek a közigazgatási egységnek egyik legsajátosabb települése volt. Alig harminc kilométer választotta el a megyeszékhely Makótól.

Féja Géza valamivel József Attila mezőhegyesi tartózkodása után híres szociográfiájában így jellemzi ezt a települést: „Különös látvány, mintha a kúriák s úrilakok, a nyaralók és a kastélyok vándorútra keltek volna, azután találtak Mezőhegyesen, s itt megállapodtak, mondván, hogy jó nekik ez a hely. Azt képzele az ember, hogy legalább száz földesuraság lakik itten. Köny-

nyű, ragyogó hintók és hajtókocsik előtt pompás lovak futnak és táncolnak. A zsalugáterek mögül az úri élet finom hangjai szűrődnek ki. Némelyik előtt kocsik várakoznak, a jóvérű lovak idegesen kaparják a földet. Feudális csomópont ez, birodalom a birodalomban, s teljesen a maga törvényei szerint él. Más a mezőhegyesi állami ménés és ménésbirtok . . . A mezőhegyesi nagybirtok azzal okolja meg a munkások teljes kihasználását, s számbavehető nyereség hiányát, hogy mintaszerű, tehát erőszakkal fenntartott művirág . . . Az istállók magasak, világosak, egészségesek, az állatok táplálása mintaszerű, azonnal alkalmazzák a legfrissebb kutatások eredményeit. Szülőotthon áll a borjazó tehenek rendelkezésére, mely tiszta, a legkönnyebben fertőtleníthető. A tehenek lepedőre ellenek. A birtok mintája a belterjes termelésnek, igazi mezőgazdasági kultúrvidék. Csak a munkások és a cselédek sorsa megdöbbenítő. Állatok és urak kacsalábon forgó kastélya, cselédek és munkások síralomháza. Maga a központ olyan, mint a gyarmat székhelye. Tündöklő úrilakok, fényes kaszinó, rend, tisztaság és némaság. A bérlakások már nem tükrözik a mintaszerűséget, gyarlók, földesek, s még külön konyharendszert sem sikerült teljesen megvalósítani. A kövér, kéjjel kérődző állatok faránál sápadt, sovány, rosszul táplált, gépszerűen mozgó emberek állnak. Nemrégiben szállították le komenciójukat. De azzal vigasztalják, hogy azért megélhet, ha szerencséje van az állattartással. Tehát a béres, aki munkaidőben az év nagyobbik felében hajnali két órakor kel és este 9–1/2 10 órakor fekszik, ezalatt a kis étkezési szünetet kivéve minden pillanatban dolgozik, tenyészsen, s neveljen állatot a maga hasznára. Ezt a tevékenységet nyilván csak a felesége végezheti, kinek 4-5 apró gyerek gondja nehezedik a vállára. Melyiket hanyagolja el? Erről már a statisztika beszél. A csecsemőhalálozás jóval az országos átlag fölött halad, 1934-ben 20 százalék volt, tehát 100 élveszületettre 20 halál esett, s az összes halálozások 43 százaléka csecsemőhalálozás. Más volna a szám, ha a béresasszonyok olyan gondos egészségügyi körülmények között szülhetnének, mint a tehenek, s gyermekeiknek olyan gondozás jutna, mint a fajtiszta növedékállatoknak. Az 1934 évben 3 öngyilkosság, s 2 gyilkosság történt az uradalomban. Mindez a cselédek idegrendszerének a bomlásáról beszél. A botos rendszer diadalmát üli. A munkás-felügyelők száma talán egyetlen uradalomban sem ekkora. Az ember itt csak gépalkatrész. Az egész üzemből van valami falanszterszerű. A nagybirtok régi patriarkális vonásai még külsőleg is eltűntek. A majorokat számazzák, nevük nincsen, ha jönnek a vadászatok, az emberek vízhatlan köpenyt kapnak, hogy hajtás közben ruhájukat egészen tönkre ne tegyék, hátukon óriási számmal. Így aztán a gazdatiszt messziről észreveszi, hogy ki lusta hajtás közben. A summások régi épületekben kapnak tömegszállást, cementpriccset rászórt szalmával.”¹⁷

Kétségtelen, hogy az 1930-as években készült szociográfiai leírás (már csak a műfaj jellegzetességei miatt is) elsősorban a megdöbbenítően nagy ellentmondásokat emeli ki, s talán valamivel sötétebb is lehet, mint amelyet az 1920-as években a most visszaemlékezők ténylegesen feltételeznek. Ennek

ellenére nincs okunk kételkedni Féja leírásának realitásában, tárgyyszerűségében.

Kiegészítheti a fent idézett szociográfiai képet néhány korabeli egyéb forrás, levéltári adat is. Mezőhegyes már a századforduló táján az egyre erősödő agrárszocialista megmozdulások egyik, orosházi, battonyai, hódmezővásárhelyi, aradi hatását egyaránt tükröző területe volt.¹⁸

Nem szabad elfelejteni, hogy ennek a gazdaságnak igen erős volt az import munkaerő igénye. Az állami ménesbirtok urai még az akkori szociálpolitikusok által is furcsállott okokból az évi munkák elvégzéséhez szükséges munkaerőt nem a környező községekből biztosították, hanem a Felvidékről hozott olcsóbb, szlovák munkaerővel dolgoztattak. Ezek néha „sztrájk törők” szerepét is betöltötték. A szegedi levéltárban találtam egy olyan jelentést, amely arról tanúskodik, hogy a Felvidékről nemcsak szegődött munkások jöttek el Mezőhegyesre dolgozni, hanem mások is. Már az 1880-as évek adatai is azt mutatják, hogy 3000-nél több munkást hoztak Mezőhegyesre minden évben.¹⁹ 1920 után Borsod és Heves megyékből hozták tömegesen a summásokat Mezőhegyesre.

Arról pedig, hogy milyen körülmények között éltek ebben a mintagazdaságban a szegődött és alkalmazott munkások, tanulságos lesz egy-két gondolatot kiragadni *Csanád vármegye szociális tanácsadójának* a belügyminiszterhez intézett jelentéséből. Ebből tudjuk meg, hogy az 1930-as évek statisztikai adatai szerint a vármegyében 6421 volt a gazdasági cselédek száma. Ezek közül egyedül a mezőhegyesi ménesbirtokon 1712, tehát a megye területén található 26,7 százaléka dolgozott. Összesen 29 szegődményes kategóriát tartottak számon, és minden kategórián belül I., II., és III. osztályú alkalmazási minőségű bért fizettek. *Ezek a bérek hihetetlenül alacsonyok voltak.* A jelentés szerint ha órabérekre kellene ezeket átszámolnunk, akkor napi 15,5 órai munkaidő (rendkívül magas!) esetén sem haladják meg a III. bércategóriában a 4,7 fillért. A jelentés megállapítja: Szembetűnő, hogy sokkal magasabb keresetet érnek el a munkások a magángazdaságokban, mint a mezőhegyesi állami ménesbirtokon. A cselédlakásokról a következőket olvashatjuk: „A lakások nem padoltak, hanem földesek, néhol nedvesek, s ezért ezek hidegek. Az ablakok és ajtók rendbehozatala is több helyt szükséges. Több helyt tapasztaltam a cselédlakásokban zsúfoltságot, sőt egy helyen egy fiatal házaspár kis gyermekkel együtt egy padlásfeljáró alatt lakott.”²⁰

Nem volt kedvezőbb a helyzet a *mezőhegyesi cukorgyárban* uralkodó szociális viszonyok esetében sem. A vármegyei szociális tanácsadó jelentéséből kitűnik, hogy az állami ménesbirtokhoz lazán kapcsolódó magánvállalkozás hasonló viszonyokat biztosított munkásainak. Idézünk a jelentésből: „A gyárpülettel szemben levő munkásszálláshoz éppen az ebéd ideje alatt érkeztünk. Szembetűnő volt, hogy az úttest mindkét oldalán a csupasz, nedves földön mintegy 60-70 férfi és nő munkás vegeyesen a földről ebédelt. Ez megszokott, mindennapi látvány. Ha száraz az időjárás, úgy a felszaradt úttest pora egy-egy közlekedési jármű elhajtása esetén nagy, sűrű felhőkben száll a fáradtan ebéde-

lő munkásokra és szegény élelműkre.” Másutt ezt olvashatjuk: „A gyárral szemben van egy munkásszállás. Ez a szállás fogadja be az egész év folyamán a környékről a gyártelepen dolgozó és naponta haza nem térő munkásokat. Az ágyak között alig lehet közlekedni. A munkások ezeken az ágyakon fogyasztják ebédjüket, vacsorájukat. A helyiség a munkások kijelentései szerint teli van poloskával és bolhával, amitől a munkások éjszakánként alig, vagy a meleg időben egyáltalán nem tudnak aludni, pihenni. A helyiségen kevés ablak van, azok kicsinyek. Az őszi cukorgyártási időnyben használni szokott a gyártelep a gyártelep másik részén elhelyezett munkásszállásokat is. Ezeknél az épületeknél mindenekelőtt feltűnik a feltűnően nagyra méretezettségük. 70–110, sőt 210 személyt is befogadó képességű óriási hodályok ezek, amelyek még mai ürességükben is nyugtalanítóak.”

Ennek a zsúfoltságnak tulajdonítja a jelentés azt is, hogy különösen az éjszakai műszakban rendkívül sok az *üzemi baleset* a mezőhegyesi cukorgyárban: „Az éjjeli munkások a 120–210 személyes, egy helyiségből álló munkásszállásokon nappal, amikor ott állandó mozgás van, aludni nem tudnak, és az éjjeli munkára már fáradtan mennek, ahol a nagy hőségben 2–3 órás munka után elbágyadnak, elálmosodnak, így könnyen bekövetkezik a baleset.” Az OTI makói adatai például 1938-ban a következők voltak: 174 bejelentett baleset, ebből a rövid cukorgyártási időnyben októberben 71, novemberben pedig 38, összesen tehát 109 baleset történt a mezőhegyesi cukorgyárban, ami ezer munkásra vonatkoztatva 11 százalékos baleseti gyakoriságnak felelt meg.²¹

Az 1920-as évek elején legfeljebb csak részben kedvezőbb szociális körülményeket tapasztalhatott a fiatal, diák József Attila is a mezőhegyesi külvárosi majorokban, illetőleg a cukorgyári szálláshelyeken, ahol az adatközlők emlékei szerint gyakran megfordult. Mégis azt kell mondanunk, számára nem lehetett szokatlan ez a látvány a budapesti gyárak, nyomortanyák, szükséglakások látványa után. Maga is meglakta ezeket a lakásokat, s hiteles képet rajzolt azokról élete végén írott nagy munkásverseiben. (Munkások, Külvárosi éj, A város peremén, Elégia.) Ha jól meggondoljuk, tulajdonképpen nem is „munkásversek” ezek a szó régi értelmében, hanem diákkori élményeinek visszatükröződései is, és ebben a Mezőhegyesen eltöltött időszak is szerepet játszhatott. A szociális kérdésekre fiatalon is nagyon érzékenyen reagáló költő *itt is* találkozott az egyszerű emberek testet-lelket egyaránt megnyomorító világával.

A Mezőhegyesen eltöltött nyarak jelentőségét nem öncélúan, a témánk szempontjából rosszul értelmezett lokálpatriotizmusból próbáltam hangsúlyozni. Meggyőződésem ugyanis, hogy *József Attila közvetlen hozzátartozóinak emlékeiben és a kortársak visszaemlékezéseiben is a kellenél kisebb jelentőséget tulajdonítanak a költő mezőhegyesi élményeinek.*

József Jolán két művében (A város peremén című regényes életrajzában, valamint a tudományosabb igénnyel fellépő „József Attila élete” című művében) éppen csak említést tesz Mezőhegyesről. A költő nővére leírja, hogy

József Attila az 1921 év nyarat „Mezőhegyesen, osztálytársánál, tanítványánál töltötte”, s csak szeptemberben tért vissza a makói DMKE internátusba.²²

Saitos Gyula: József Attila Makón című 1964-ben megjelent könyvében szintén meglehetősen röviden intézi el a mezőhegyesi nyarat. Nem tisztázza azt sem, hogy tulajdonképpen kit tanított a fiatal makói diák Mezőhegyesen. Értékelése pusztán a következőket tartalmazza: „Szünidei otthont biztosított számára az a körülmény, hogy a mezőhegyesi állami birtok és cukorgyár tisztviselőinek gyengén tanuló fiai mellé a vakációra házitánitót kértek az osztályfőnöktől. Attila tehetségét és lelkiismeretes szorgalmát értékelő, családi körülményeit is talán többé-kevésbé ismerő, jóindulatú osztályfőnöke őt ajánlotta. Így aztán a nyarat Mezőhegyesen töltötte, ahol derűsen, gondtalanul, testi fejlődésében, megerősödésében kedvező körülmények között telt el a nyári két hónap”.²³

Abban igaza van Saitos Gyulának, hogy ténylegesen *nem volt hová hazamennie a vakációra*. Nevelőapjával, Makai Ödönnel személyes, rokoni kapcsolata meglehetősen feszült volt 1921-ben. Jolán nővérének „uraskodó anyáskodását” vonakodott elfogadni, s 16 évesen már a saját maga lábára igyekezett állni, amikor is elfogadta a neki felajánlott házitánitói állást. Ez azonban nem jelenthette azt, hogy – későbbi kifejezésével élve – ne „hörpintett volna nagyokat a valódi világból” Mezőhegyesen, ne vette volna észre azokat a feszülő ellentmondásokat, amelyeket Féja Géza is leírt szociográfiájában. Ezeket a vaskos élményeket el sem kerülhette volna a mezőhegyesi „mintafalanszterben”.

A jelenleg ismert feldolgozások közül a legtöbb és leghitelesebb adatok a mezőhegyesi nyarakkal kapcsolatban *Szabolcsi Miklós kitűnő monográfiája tartalmazza*. (Fiatal életek indulója – József Attila pályakezdése 1963.) Szabolcsi tisztázta, hogy József Attila Mezőhegyesen nem osztálytársát, hanem a makói internátus gondnoknőjének ajánlatára *Farkas Béla uradalmi írnok Zoltán nevű fiát készítette fel az elemi iskola III. osztályának tananyagából*. A Farkas-család a *Külső-Pereg 47.* elnevezésű majorban lakott, a jelenleg is ott élő visszaemlékezők még 1989-ben is emlékeznek rájuk. *özv. Czomán Sándorné* emlékei szerint Farkas Béla írnok „jó ember volt”, de kellően határozott is. Ismertetője elsősorban hatalmas pipája volt, az emberek „pipás írnokként” emlegetik. Fia, *Farkas Zoltán* nagyon eleven, mondhatni „rossz gyerekként” él emlékezetében. Czománné házi alkalmazott is volt az írnok lakásában, gyermekei együtt jártak a majori iskolába Farkas Zoltánnal, aki nem szeretett tanulni, alig várta, hogy vége legyen a tanításnak, s barátaival azonnal „hancúrozni kezdett.” *Barabás Béla* szintén ismerte Zoltánt. „Buta gyerek volt, mégis ember lett belőle” – említette nekem 1989-ben gyűjtött visszaemlékezése alkalmából. Azt is megtudtam, hogy a major elemi iskolájában *Früstök Éva* tanítónő tanított az 1920-as évek táján. A tanítónő szigorú volt, nem tett különbséget az „úri gyerekek”, meg a „parasztgyerekek” között, még „Farkas Zoltánnak is félni kellett tőle, mert nagyon erős asszony volt.” Ugyanilyen személyes emlékeket őriz *Atyénás mama* is, továbbá *Stefanik Mihály*, Czomán

Sándorné öccse, aki 1989-ben is a 47-es majorban él. Természetes, hogy a visszaemlékezések gyűjtése közben arra is rákérdeztünk, emlékeznek-e ebből az időszakból egy vékony dongájú fiúra, aki Farkas Zoltánt tanította? Az idős emberek közül többen azt állították, hogy „volt egy házitanító Farkaséknál, talán Szögedéből, vagy Makóról járt ki Zolit tanítani, aki nemigen engedelmeskedett neki.” Azt is elmondták, hogy körülbelül nyolc évvel ezelőtt járt Farkas Zoltán Mezőhegyesen, lefényképezte az írnoki lakás még megmaradt részét (a ház felét 1945-ben lebontották), és ígérte, hogy a felvételekből küldeni fog özv. Czomán Sándornénak, aki 1989-ben pontosan abban a lakásban lakott, ahol 1922-ben József Attila lakhatott. A visszaemlékezés is ebben a házban készült. A visszaemlékezők emlékei élményszerűek és frissek voltak, azokból József Attila egykori jelenlétére jól lehetett következtetni. Csak éppen nem tudták megnevezni, ki volt az az idegen, aki annak idején Farkasék házitanítójaként a 47-es majorban is megfordult, együtt játszott a majori legényekkel, és szívesen járt Farkas Béláékhoz. Az is igaz, hogy mindenáron nem akartuk erőltetni, hogy József Attilát láthatták, őr emlékeztek vissza.²⁴

Visszatérve Szabolcsi Miklós monográfiájára, ő még megtalálta Budapesten Farkas Zoltánt, József Attila tanítványát. 1961-ben össze is gyűjtötte visszaemlékezéseit. Szabolcsi szintén a mezőhegyesi 47-es majorban lakó öregekre hivatkozva ezeket írja könyvében: „Az öregek közül egynéhányan még ma is emlékeznek a 40-es években nyugdíjba ment írnoakra: az ő házában, a major közepén lakott ezen a nyáron Attila. Nem volt könnyű dolga: Zoltán csintalan, verekedős gyerek volt, már az első napon összeverekedtek. S mégis, jól érezte magát Mezőhegyesen. Szerette Teri mamát, Farkas szokimondó, okos feleségét, nagyokat ehett végre az internátusi sovány koszt után – s ismét csak valamiféle közösségre talált. Egykori tanítványa, s Teri mama ismerői egybehangzóan mesélik: a tanítás végeztével fogta magát, s kiment a majorba, elbeszélgetett a cselédekkel, főleg a major kovácsműhelyében szeretett tartózkodni, a komenciós béresekkal együtt lenni. Nemezszer hajnalban kelt fel, kiment a béresekkel a határba, felült velük a kocsiba, beszélgetett velük, kérdezgette őket – otthon érezte magát köztük. Jól érezte magát Mezőhegyesen, a Külső Pereg majorban: a későbbi években is nemezszer fordult meg ott, főleg akkor, ha jól akart lakni a makói évek alatt, pihenni és beszélgetni akart. Itt joggal érezhette: Az ucca és a föld fia vagyok . . .”²⁵

Ez a visszaemlékezés némileg ellentmond a Saitos műben megfogalmazott alábbi mezőhegyesi képnek: „A mezőhegyesi uradalom állami mintagazdaság volt. Fejlett állattenyésztési és növénytermesztési viszonyok, nagyüzemi és szociálisabb termelés körülményei között folyó munkaerő-gazdálkodás különböztette meg a mezőhegyesi uradalmat a környékbeli földesúri nagybirtoktól. Tanítványai családi körében a fejlődő gyermeki lélek nem találkozhatott semmi ütközéssel. És az uradalmi tisztak lakónegyedéből kilépve a földeken, az egyszerű majorokban is kulturált környezet, rendes cselédlakások, derűs, munkájukat gondtalanul végző emberek körében sem találkozhatott semmi bántóval. Ez lehet a magyarázata, hogy a mezőhegyesi hónapok sem akkor,

sem később nem jelentkeztek a költőben élményanyagként. Az ez időhöz közeli visszaemlékezéseiben is csak mint kellemes vakációzás élt a mezőhegyesi nyár” – írja Saitos.²⁶

Mi lehet annak az oka, hogy Saitos Gyula így ítéli meg Mezőhegyest, Féja Géza pedig sommásan ezt írja a településről: „*Állatok és urak kacsalábon forgó vára – cselédek és summások siralomháza.*” Saitos Gyula emlékei „kisvárosiak”, Féjaé „parasztiak”. A két felfogás közül maga József Attila is nagy valószínűség szerint Féja Géza megítélését fogadta volna el. Egy tekintetben igaza lehetett Saitos Gyulának. Valóban nagyokat ehetett a kisdíák József Attila Mezőhegyesen, a Külső Pereg 47-es majorban, ami a kommunális ellátottság dolgában sem volt azért lebecsülendő település. Farkas Béla írnoklakása az 1989-ben gyűjtött visszaemlékezés szerint is legalább hat szobás volt. A villanyvilágítást még az első világháború kitörése előtt bevezették a majorba. Nem volt nagyon elzárva a nagyobb településektől. Nagyjából Mezőhegyes és a közeli Battonya egyaránt mintegy 10 kilométer távolságra voltak tőle. Gyalog is be lehetett sétálni mindkét „városba”, igen kellemes, erdővel szegélyezett országúton. Az uradalmi intéző és írnok parádéskocsi használati joggal rendelkezett, s ezt ismerőseire, rokonságára, vendégeire ki is terjeszthette. Valószínűleg József Attila ezért írhatta 1923. máj. 14-én nővérének, hogy „holnap kocsi jön érte Mezőhegyesről”, onnan pedig Szegedre megy a Juhász-jubileumra. Makó–Mezőhegyes–Szeged között természetesen vasúti összeköttetés is volt. Az ACSEV (Arad–Csanádi Egyesített Vasútnak) vonala innen ágazott el Orosháza, illetőleg Szegeden át Budapest felé. És természetesen Trianon előtt el lehetett jutni Battonya érintésével a nagyon közeli Aradra is.

Amikor 1989-ben szemügyre vettük a majort, a következőket állapíthattuk meg: Most is elviselhető életfeltételeket biztosít az ott lakók számára. Kis élelmiszerboltja, italboltja jelenleg is működik, alapvető árucikkekből jól ellátott. A postát kihordják, és a major központjában elhelyezett postagyűjtő ládába helyezik. Minden lakóháznak van egy rekesze. A házak tetején televízióantennákat lehet látni. A kicsi, de régi házakkal törődnek, azok rendesek, noha bútorzatuk réginek és kopottnak tűnik. Az iskolák körzetesítésével a major általános iskolája megszűnt, a korosztály általános iskolai tanulói a mezőhegyesi tanyai kollégiumban kaptak helyet. De azért szívesen járnak hétvégeken haza a majorba, ott érzik igazán otthon magukat. Sok majori gyerek került a közeli battonyai gimnázium- és szakközépiskolába, illetőleg Szegedre, Orosházára, Makóra. (A volt megyei székhely vonzáskörzete megmaradt, oda járnak vásárolni az emberek, s nem a nehezen megközelíthető Békéscsabára.) Irigylésreméltó jó levegő, nyugalom, igen szép tavaszi környezet tapasztalható itt. Az emberek barátságosak, nyíltak, kedvesek. Többségük (különösen az ott születettek, akiknek életkörülményei természetesen alapvetően megváltoztak 1944 ősze óta) nem is tudja elképzelni, hogy máshol is lehetne élni. Az általános iskolát megszünetése ellenére nemrég újították fel, jelenleg két család lakja. Korábban közösségi, kulturális szerepet is betöltött a major életében. Az 1920-as években valódi fellegvára lehetett a falusi műve-

lódésnek. Fiatal tanár koromban magam is tartottam itt valóban érdeklődő közönségnek előadást Móricz Zsigmondról (Igaz, akkor még a televízió nem ültette a képernyő elé az érdeklődő embereket.)

Amikor a megyei múzeumi szervezet igazgatójával, fotósával, s a település egykori tanítójával 1989. április 5-én meglátogattuk anyaggyűjtés és fényképezés céljából a Külső Pereg 47-es számú települést, reméltük, hogy József Attila nyomára bukkanunk. Nemcsak az emlékekben, hanem az épületekben is. A legnagyobb örömünkre és meglepetésünkre a major 72-es számú lakóházáról kiderült, hogy adatközlőnk, özv. Czomán Sándorné abban a házban lakik, s ösztönösen mi is odataláltunk, *amelyik 1922-ben Farkas Béla uradalmi őrnök lakása volt*, s amelyben József Attila minden bizonnyal lakott. Az őrnök lakást Czománné férje 1946-ban szolgálataiért kapta. Czomán Sándor annak idején kocsis volt az uradalomban, a tejet és a terményeket hordta. Egyebek között Farkas Béla őrnök lakására is. Az őrnök házának a felét egy másik család kapta lakás céljaira, azt azonban időközben lebontották és anyagának felhasználásával kisebb házat építettek belőle. Valóban látszik, hogy az egykori épület mintegy megfelezték. A megmaradt rész jelenlegi állaga nem a legjobb. Az idők folyamán több átalakítást végeztek rajta, de eredeti formáját némely részén azért megőrizte. Elgondolkozva néztük kissé megroggyant tetőszerkezetét, a megmaradt alsó épületeket és ólakat, a telek közepén álló nagy diófát, amelyeket József Attila is nézhetett valamikor. Az irodalom ismeretében nem is reméltük, hogy ilyen, irodalomtörténeti szempontból is jeles helyen gyűjthetjük a visszaemlékezéseket. (A mellékletben közreadjuk a volt őrnök ház megmaradt részének fotóját, jelenlegi lakójának, adatközlőnknek fényképét is.)

Feldolgozásomban József Attila mezőhegyesi tartózkodásával kapcsolatban még szólnom kell a feltételezeten mezőhegyesi ihletésű költemények *irodalomelméleti értékeléséről* is. Nagy általánosságban megállapítható, hogy a 16-17 éves költő még nem teljesen kialakult, sajátosan egyéni hangvételű személyiség. Ez természetes is. Igen sokat átvész az elődök, elsősorban az őt támogató Juhász Gyula nézeteiből, formavilágából, és a korszak legnagyobb hatású költőjétől, Ady Endrétől. Ez nemcsak tematikai értelemben állapítható meg, hanem műfajilag, sőt formai megoldások tekintetében is. Feltűnő, hogy a fiatal József Attila *kedvelt műfaja a szonett*, ennek a műfajnak minden kötöttségével együtt. Ebben írta a *Távol zongora mellett*, az *Aranykalásztól . . .*, *Aratásban*, *Lélekszirten*, *Foházkodó ének*, *Munkáshalál*, *Részeg a síneken*, *Éhség*, *Leánykérő ének*, *A Szent Jobb ünnepén*, *Aratás előtt*, *Napszonett*, *Ó zordon szépség . . .*, *a Csend*, az *Ének magamhoz*, *A füst*, *A jámbor tehén* című költeményeit. (Valamennyit 1922-ben, mintegy próbálgatva a műfajt és saját képességeit.)

Érdekes megfigyelni, hogy 1923-ban már viszonylag kevesebb szonettet ír, bár a műfaj azért tovább foglalkoztatja: *Ad sidera*, *Sacrilégium*, a *Kozmosz éneke* pedig kifejezetten szonettkoszorú, ezt az alcímbe is jelzi. A költői hagyományokat követve „mesterszonettet” is ír a szonettkoszorú végén. A szonett műfaját élete végéig művelte, bizonyíték erre *Hazám* című nagy

összegző verse 1937-ből. Ady Endre és Juhász Gyula hatásán nem csodálkozhatunk. Ady Endrét még budapesti tartózkodása idején alaposan megismerte. Életrajzíróitól tudjuk, hogy egyik budapesti hölgyismerőse lepte meg először Ady verseskötetével, s a költemények elolvasása és végiggondolása igen nagy hatással volt rá. Nem csodálkozhatunk tehát azon, hogy Makóról Budapestre írott egyik levelében azt írja nővérének, hogy karácsonyi ajándékba Ady verseskötetet kér. Makói tanárai és pártfogói szintén rajongtak Adyért, internátusi szobatársai, közöttük szinte egyetlen közvetlen barátja, Balogh Jóska is érdeklődött Ady költészete iránt. Ady hatását József Attila pályakezdésére Szabolcsi Miklós is hangsúlyozta és kellő részletességgel feldolgozta.²⁷

Talán nem kellően észrevett hatás József Attila fiatalkori költészetében a műfaji jellegzetességeken kívül az *impresszionista vonások „eredeztetése”*. Témánk szempontjából különösen fontos, hogy a Gebe Mártának ajánlott egész verseskötet alaptónusát, de elsősorban a bevezető versét, az *Ó zordon szépség* kezdetű költeményét mennyi *rokon vonás* kapcsolja *Tóth Árpád költészetéhez*. A kifejező jelzők használata: zordon szépség, véres, könnyű ékszer, az eufemisztikus jellegű választékos, finom, vizuális erejű kifejezések (trónusodhoz jöttem, bús koldus, dús élet hegye, ájult lelket hoztam, mákonyos varázs, hideg mint néma mosolygásod, büszke viadal) mind-mind Tóth Árpádra emlékeztetnek. Maga az „ékszer” kifejezés használata tipikusan Tóth Árpádnak, a „szavak szobrásának” a költői világához tapad.

De egyéb költeményekben is lehetne igazolni Tóth Árpád erőteljes hatását a diákköltő József Attilára. A 17 éves költő tudatosan fordult az elődökhöz, vagy éppenséggel követendő kortársakhoz. Igyekezett megismerni kora legkiválóbb költőit és elsajátítani tőlük a legmodernebb művészi eszközöket. Valamilyen csatornán át ismerhette Tóth Árpád verseit és köteteit is. A tőle kapott indíttatás nem mellékes és nem is dehonosztáló. A fiatal makói diák művészi éréseinek és érzékenységének is jó igazolása.

De éppen az a csodálatos az első verseskötet több versében, hogy emellett hogyan tud eredeti „József Attilá-s” lenni a költői tehetségét bontogató fiatalember. Nagyon fiatalon hogyan emelkedik bizonyos tekintetben Ady, Juhász Gyula, Kosztolányi Dezső, Tóth Árpád fölé. Ezt a képességét ismerte fel költő-pártfogója, Juhász Gyula is a *Szépség koldusához* írott előszavában.

Természetes, hogy rajongott Juhász Gyuláért. Az egykori makói tanár költőnek nagy kultusza volt Makón. Szegedről vissza-visszatért kedvelt kisvárosába, barátai azonosak voltak a fiatal József Attila támogatóival. (Espersit János, Diósszilágyi Sámuel, Kesztnér Zoltán, a makói lapok jelesebb újságírói.) József Attilának nagyon jóleshetett, hogy fiatalon olyan emberek szellemi közösségébe került, akik méltányolták tehetségét, s akik összekötötték őt a Szegeden élő Juhász Gyulával, Móra Ferencsel s a többi, Szegeden alkotó íróval, költővel. Több jel azt mutatja, hogy József Attila szívesen elkísérte Juhász Gyulát és a makóiakat Csanád megye nagyobb településein tartott előadásaira is. A makói József Attila emlékkiállításom egy olyan plakátot is találtam, amelyik Espersit János, Diósszilágyi Sámuel és Juhász Gyula elő-

adásaira invitálja a hallgató közönséget. A plakátot a battonyai Ruber-nyomdában készítették, feltételezhető, hogy ezen az előadás-sorozaton hallgatóként a fiatal József Attila részt vett.²⁸ József Attila és Juhász Gyula igen meleg hangú levelezése egymással, s a Szépség koldusa nagyon szép bemutató, ajánló sorai egyaránt bizonyítják, hogy nem alaptalan volt a diákköltő József Attila ragaszkodása példaképéhez, pártfogójához. Érdekes módon Juhász Gyula József Attilára gyakorolt hatása főként az impresszionista beütéseket részben átvevő, részben azokat már bizonyos tekintetben továbbfejlesztő költeményekben mutatkozik meg. (*Szeged alatt, Juhász Gyulához, Juhász Gyuláról való nóta.*) Hogy tartós volt tisztelete, ragaszkodása, szeretete Juhász Gyulához, mi sem bizonyítja jobban, mint 1937-ben, súlyosbodó betegsége idején is őszintén megdöbbenő Juhász Gyula öngyilkossága, s olyan versek tanúsítják ezt, mint a *Meghalt Juhász Gyula*, s a *Te öngyilkos . . .* kezdetű. (Van abban valami elgondolkoztató és sorsszerű, hogy röviddel ezeknek a költeményeknek a megjelenése után a Mester Tanítványa is életét vesztette, s ez a megállapítás akkor is igaz, ha mindkettőjük halálának körülményeit enyhítően magyarázgatni próbáljuk.)

A 17 éves József Attilának a Szépség koldusa kötetben vannak azonban olyan költeményei is, amelyek már nem az őt ért hatásokat, hanem a *saját maga átélt élményét és művészi megfogalmazását* tükrözik. Azt hiszem, célszerű ezeket összekapcsolni az előzményekhez kapcsolódó *életkori sajátosságokkal*. Az 1922–23-ban írott költeményekben szembeűnő motívum *a valahová tartozás vágyának erőteljes jelentkezése*. (Ez egyébként a költő egész életútjára vonatkozó igény volt.) Családi körülményei ismertek: édesapját csak alig ismerte, a szeretett Mama 1919 végén meghalt, nővérei minden jó szándék ellenére sem tudták pótolni a szülők hiányát, gyámajához fűződő viszonya tele volt számára idegen ellentmondásokkal. Természetes hát, hogy *barátra, társra vágyott* makói diákévei idején. Ez a „társkeresés” talán agresszívabb volt a kelleténél, nemegyszer visszariasztotta a hozzá közeledő személyiségeket is kiehézett, inkább vélt szenvedélyessége miatt. Úgy vélem, becsületes dolog ezt a feltételezést bevallani.

Az természetes, hogy egy 17 éves költő ír *szerelmes verseket*. Az ihletért tulajdonképpen nem is kellett messze mennie. A DMKE internátusban igazgatója, egyben a gimnáziumban matematikatanára volt Gebe Mihály, akinek két leánya volt, mindketten az internátus szolgálati lakásában laktak a szülőkkel együtt. Nagyon helyes, jól nevelt úrilányok voltak, s természetes, hogy felkeltették a kamasz kollégista fiúk érdeklődését. Gebe Mihály fiatalabb leánya, *Gebe Márta* mindössze egy évvel volt fiatalabb József Attilánál. A szülők sem vehették rossz néven, ha Attila előbb félszegen, majd egyre bátrabban és gyakrabban kézzel írott költeményeket adott elolvasásra „*Tusikának*”, s véleményét várta az adott költeményekkel kapcsolatban. Ezeket a verseket azután ajánlással is ellátta (Vers(ek) Mártának, Vers Mártuskának). Az egyszerűség kedvéért *Márta-verseknek* nevezem ezeket a költeményeket, megjegyezvén, hogy a később Vágó Mártához írott költeményeket nem szabad ide sorolni.

Koncsek Lászlóné Gebe Márta ezeket a kéziratokat megőrizte, megtartotta, eredetijüket meghiúsítottan volt módom megnézni Koncsekné Gebe Márta budapesti lakásán 1989 nyarán. A Mártának ajánlott versek közül az egyikben mezőhegyesi dátumozás található. (*Tavaszi ének, Mezőhegyes, 1922. június 18.*) Korábbi, Budapest dátumozású a *Távol, zongora mellett* (1922. április 11.) *Köntösök* (Makó, 1922. május 17.) *Nagy ajándékok tora* (Makó, 1922. május 17.) *Csókkérés tavasszal* (Makó, 1922. június 23.) *Az őszi barna alkonyat . . .* kezdetű költeményt (Vers Mártának címszó alatt) szintén Gebe Mártának ajánlotta, 1922, novemberi dátumozású, a Szépség koldusa című verseskötetben „Kedves tanáromnak, Tettamanti Bélának” ajánlva jelent meg. (E költemények kézirati példányainak fénymásolatát mellékletünkben Koncsek Lászlóné Gebe Márta jóvoltából és engedélyével közöljük.)

Ó zordon szépség . . . kezdetű verse első verseskötetének címadója. (Mártának Karácsonyra kézírásos ajánlással látta el, s ugyancsak kézírással Makó 1922. dátumozással három verssort is írt még hozzá:

„Versemmel hogyha megelegszel
– Kínáltam úgyis már elégszer –
Fogadd el: véres, könnyes ékszer.
József Attila”)

1922 karácsonyának körülményeit, a Szépség koldusa keletkezését Gebe Márta visszaemlékezéseiből, szóbeli közléséből ismerhetjük meg:

„Furcsa diák volt. A szegénység rányomta bélyegét. Egyetlen kopott szürke ruhája mintha hozzáőtt volna, s darabjává vált egyéniségének. Messze élt diáktársaitól. Amíg azok veszetten hajszolták egymást, ő elvonulva élte a maga borongós életét. Órákig elüldögélt magában. Soha nem futott a többiekkel, sohasem vett részt diákdolgaikban. Bozontos, kusza hajjal, néha komorra vált nézéssel járta az internátus folyosóit, és ha a délutáni tanulóórak alatt könyvei fölé görnyedt, sokszor apró, kapkodó sorokat rótt a kitépett írkalapokra. Ilyenkor írta – a felügyelő tanár elől lopva – fakadó tehetségének csengő sorait, nemegyszer lázongó verseit. Az írkalapokra írt versek egyre szaporodtak, s az ajánlás is felettük: *Vers Mártuskának*. Sok ilyen írkalapot kaptam tőle. Titokban, lopva csempészte be hozzánk, az internátus igazgatói lakásába. Néha pedig maga hozta zavartan, szótlanul. Kihajtott, fehér apacsinge villogott a szürke, kopott ruha felett, amikor lesütött szemmel állt előttem. Ilyenkor pedig szótlanul várt, s csak nehezen bújtak ki végül a szavak belőle:

– Olvassa el, és mondja meg, tetszik-e?

Mindig azt vallotta, azért hozta, hogy megtudja, jó-e a vers, felettük pedig az ajánlás, bennük az egyre forróbbá vált szavak azonban elárulták: kifakadt szívében a diákszerelem bimbója. Sokszor járt be hozzánk. Nem csak miattam jött. Fivéreimmal barátkozott, s ma már jobban érzem, még ez sem volt az igazi ok. Karácsonyi, húsvéti szünetben, amikor kirepültek az internátus diákjai vakációra, és az öreg falak elcsendesedtek, József Attilának nem volt

hová mennie. Ilyenkor még sűrűbbé váltak a látogatásai. Különösen a családi vacsorákat szerette, amikor testvéreimmel, s szüleimmel együtt ült asztalhoz és közöttünk élt. Most már értem – és ez volt az oka, az igazi oka látogatásainak –: mérhetetlen sóvárság élt benne a család iránt. Egy kis melegséget kapott ilyenkor hideg, fagyos, magányos életébe . . .

Legszebb emlékem 1922 karácsonya. Az internátus élete elcsendesett. A sok diák hazament. Mi karácsonyestire készültünk. Az igazgatói lakásban a gyerekek izgalma, a várakozó öröm sejtette az ünnepet. József Attilának nem volt hova mennie. Egyedül ödöngött az elárvult, üres folyosókon. De ezen a karácsonyon nem volt szomorú. Apám már megmondotta neki: karácsonyfánk körül neki is helye van. De nem azért örült, hanem mert kezében volt első verseskötete, a *Szépség koldusa*. A nyomtatott betű varázsa megrészegítette. Járt a folyosókat, és ha valakit megtalált – a kapust vagy a konyhai személyzetet –, boldogan mutatta nekik elsőszülöttjét. Hozzánk nem jött el. Úgy viselkedett, mintha rejtegetné előlünk az örömét és büszkeségét. Mintha titka volna.

Eljött karácsonyeste. Olyan volt, mint a többi. A család – sokan voltunk: öten testvérek – körülvette a karácsonyfát, és megkezdődött a szokásos ajándékosztás. Mindenkinek jutott. József Attilának is. Amikor már mindenki szívébe beszökött a karácsonyi öröm, ahogy az az ajándékozás örömeivel történik, s már a karácsonyi asztal felé igyekeztünk, megállított bennünket Attila. Odaállt apám elé, és a maga kamaszos, félszeg darabosságával, de valami titkolhatóan büszkeséggel, ami új emberré tette ezen az estén – ez volt a titka –, ő is ajándékot adott. – Miska bácsi, fogadja el tőlem a könyvemet. – Mintha a mérhetetlen világot adná ajándékba – hiszen az volt ez a kötet neki –, úgy nyújtotta oda a Szépség koldusának fűzött példányát apámnak. Tintaceruzával írta be az ajánlást már december 20-án: *Miska bácsinak meleg fiú szeretettel József Attila*. Már 20-án oda akarta adni, de aztán mégsem adta, nehogy elárulja magát előttem. Mert ezután hozzám lépett:

– Mártuska, fogadja el ezen karácsonyestén tőlem ezt a verseskötetet, szeretettel adom, legyen mindig nagyon boldog karácsonya. Nekem is a Szépség koldusának egy példányát adta. De más volt ez, mint a többi. Hetekig készült erre a meglepetésre. A könyvet kiadó szegedi Koroknay-nyomdával megbeszélte, hogy ebbe a példányba ne nyomtassák elejére az ajánlást, azt ő akarja saját kezével beírni. A nekem szánt kötetet szattyánbőrbe köttette, és azt adta ide ezen a karácsonyestén. És az ötödik oldalon, Juhász Gyula előszava után, az első vers fölött tintával a nyomtatott ajánlás helyén ott állt a saját kezével írt néhány sor.”²⁹

Koncsek Lászlóné budapesti lakásán 1989 nyarán magam is megnéztem ezt a gondosan dedikált verseskötetet, hosszan elbeszélgettem Gebe Mártával életéről, élményeiről, József Attilához fűződő személyes emlékeiről. Amikor elbúcsúztam tőle, hirtelen eszébe jutott, hogy ő is örömet szerez az én számomra. Megőrzött édesapja internátusából egy zománcozott *tálalótálat*, amelyből az 1920-as években a fiúk második fogását adagolták ki. Két-három adag férhetett annak idején ebbe a tálalótálba. Koncsekné Gebe Márta hang-

súlyozta, hogy az emlék nem azonos József Attila kollégiumi felszerelésével, ilyen tála egyik makói internátusi diáknak sem volt, de feltételezhető, hogy József Attila *is étkezhetett abból*. A kedves ajándékot elfogadtam és a makói József Attila Múzeumnak juttattam el, úgy vélem, ott van igazán „otthon”.³⁰

A *Márta-versekkel* azért foglalkoztam egy kicsit részletesebben a költő mezőhegyesi emlékeinek taglalása közben, mert megítélésem szerint a versírásához elengedhetetlenül szükséges személyes átéltség élménye *ezekben a költeményekben mutatkozik meg a leginkább*. Ezekben a versekben is érződik azért Ady, Juhász Gyula, Kosztolányi, a francia szimbolisták hatása, de a fiatal diákköltő lassan rátalál a saját hangvételére is.

A Mezőhegyesen eltöltött nyári időszak is hozzájárulhatott ahhoz, hogy a Márta-versek mellett a *szociális érdeklődés, a szegény emberekkel való azonosulás, a fiatalos erő jelentkezése, bizonyos osztályöntudat is jelentkezik* ebben az időben írott költeményeiben. (*Fiatal életek indulója, Proletárok!, Erőének.*) Jogal írhatta 1924-ben egyik költeményében:

„Valami forró nyári éjszakán
Gyárfüst ölelt át lomha földszagot
S a legnagyobb lélek szökkent belém:
Az Utca és a Föld fia vagyok,”

(A legutolsó harcos I.)

*Mezőhegyesen kerülhetett József Attila talán komolyabban, már nem gyerekként életközelpbe azokkal a parasztokkal, akikről később írott költeményeiben sem feledkezett meg. Az Egeres, Holt vidék, Falu sok egykori, mezőhegyesi alapélményt asszociálhatott. Amikor azt írta, hogy „uraságnak fagy a szőlő, neki durrog az az erdő” . . . mezőhegyesi élmények is vezethették, hiszen köztudomású, hogy a mezőhegyesi erdőség az úri nimródok valóságos paradicsoma volt. Vagy a „tövit töröm –, s a gallya jut” már szocialista tartalmú szimbolizmusához is alapélményt kaphatott, hiszen a részesmunkások valóban ilyen részesedésért végezték a munkát Mezőhegyesen. Itt szerzett élményei is viszatükrözödhethetnek az *Ars poeticában* leírt néhány sorával:*

„ . . . Rám tekint pártfogón a század,
rám gondol szántván a paraszt . . . ”

Megítélésem szerint ezért hangsúlyosabb a Saitos Gyula által egy kicsit lebecsült mezőhegyesi tartózkodás József Attila életében.³¹

III.

„... HISZEN GÖRÖGKELETI VAGYOK, ÉS NEM KATOLIKUS”

Önéletrajzában *kétszer is* megemlíti vallási hovatartozását. Jó oka volt erre. Említettem már, hogy zavarba ejtően sokat tévedtek kényszerűségből, vagy nemtörődomségből József Attila vallását illetően. Öcsödön református elemi iskolába járt (nem volt más), az érettségi után katolikus kispapnak küldték Nyergesújfalura tanulni, ahol csak két hetet töltött, makói gimnazista korában rosszul anyakönyvezték, a gimnázium V. osztályának anyakönyvében még „g.kel.” bejegyzés található, ugyanez szerepel egy évvel később is a VI. osztály névkönyvében, feltűnő azonban, hogy a magántanulóként nyilvántartott VIII. osztály főnévkönyvében már *rom. kat.* vallásuként anyakönyvezik, holott a VII. osztályban még helyes a vallási bejegyzés, és megegyezik a magánvizsgálatot engedélyező főigazgatósági engedély száma is (510/1923) és mindössze három nap különbség van a VII. és VIII. osztály anyakönyvi bejegyzése között. (1923. június 25., illetve 1923. június 28.) Erősen feltételezhető, hogy apró adminisztrációs tévedések ezek, ugyanis semmi nyomát nem találtam annak, hogy közben vallást változtatott. Ha valóban ez történt volna, nem felejtette volna el megemlíteni az 1937-ben írott Curriculum vitae-ben.³²

Mindez számomra azért tűnt fel, mert szenvedélyesen kerestem *hit- és erkölcsstanvizsgálóinak bizonyítékait*. Ugyanis Saitos Gyula már többször említett könyvében a következőket olvashattam: „... a battonyai szerb pópa görögkeleti vallásóráiról azzal az indoklással maradt el, hogy ő nem szerb, hanem görögkeleti román vallású.” Ezt a hovatartozást később is fontosnak tartotta pontosan megkülönböztetni. *A Dunánál* című költeményében, 1936-ban írta: „Anyám kún volt, az apám félig székely, félig román, vagy tán egészen az . . .” Saitos könyvéből kiindulva kezdtem el foglalkozni azzal, ki lehetett az a görögkeleti vallású szerb, vagy román battonyai pap, aki József Attilát taníthatta? Mindkét felekezet Battonyán fellelhető iratai között megnéztem az 1921–1923 között található iratokat, s miután azok között csak a görögkeleti román egyház irattári anyagában találtam, de sajnos nem József Attilára vonatkozó bejegyzést, kötelességemnek éreztem tovább tájékozódni. A battonyai görögkeleti (román) parókia iratai között van egy 1922-ből származó bejegyzés, amely *a felekezeti hitoktatás körzetesítésére* vonatkozik. A makói Bajza utcai állami iskola igazgatója arra kérte a magyarcsanádi görögkeleti lelkészi hivatalt, hogy adjon megbízást a Makón található hitoktatók egyikének, hogy

az intézet egy görögkeleti vallású tanulója hittantanításban részesítse, mert „*városunkban ilyen egyház nincsen, s vallástanulás nélkül hittananyag nem adható, érdemanyag megszerzéséről pedig az iskolának gondoskodni kell.*” Valószínű, hogy a magyarcsanádi lelkészi hivatal a makóiak kérését a battonyai görögkeleti anyakönyvi kerülethez juttatta további intézkedés céljából. A hittanórák látogatásának, a hittananyag megszerzésének körülményei tehát nagyjából hasonlóak lehettek József Attilához. Őt is minden bizonnyal az első, Makón töltött év után a makói gimnázium kötelezhette arra, hogy *érdemanyagát Battonyán szerezzze meg.*³³

Azt reméltem, hogy ez a gimnázium anyakönyveiben az „Észrevétel” rovatban valamilyen formában szerepelni fog, de egyik osztály esetében sem talákoztam ezzel. Szálanként átnéztem a battonyai polgári fiúiskola 1921–1923 közötti anyakönyveit is, ahol volt görögkeleti (román) hitoktatás, de József Attila névvel itt sem talákoztam. Talán még a Tankerületi Főigazgatóság irataiban tételvezethető fel ennek a ténynek valami nyoma, ezek az iratok azonban a kérdéses évekből erősen hiányosak a makói levéltárban. Így csak feltételezhetem a következőket: A Battonyán megszerzett hittananyagot a vizsga után magával vihette József Attila Makóra, s ott adminisztrálás nélkül a vizsga tényét egyszerűen tudomásul vették.

Egyébként *József Jolán* életrajzi művéből is tudjuk azt, hogy az első, Makón eltöltött diákév után éppen a hittananyag megszerzésének hiánya miatt kellett pártfogóinak, Galamb Ödönnek és Tettamanti Bélának igen hatékonyan melléállniuk, hogy az egyébként színjeles osztályzatot elért fiú tovább tanulhasson. Saitos Gyula szerint pedig a költő „*könnyed, jó hangulatban tért vissza Battonyáról Makóra*”, állítása szerint valószínű, hogy jól sikerült a vizsga, talán meg is dicsérték.³⁴

A makói Csanád Vezér Főgimnázium anyakönyvi bejegyzéséből következtetni lehet arra, hogy a hittananyag megszerzése 1923. június elején történhetett, tekintettel arra, hogy az iskolai anyakönyvekben 1923. június 25., illetve 28. szerepel. Mint később kiderült, feltételezhető, hogy legalább két alkalommal vizsgázott Battonyán, minden valószínűség szerint 1922. júniusában is.

Ami a költő battonyai tartózkodását, kapcsolatait illeti, e területen csak kevés utalással találkozhatunk a József Attiláról szóló irodalomban. Talán abból a tényből indulhatnánk ki, hogy a régi, területileg nem nagy Csanád vármegyének Makó után második-harmadik *legnagyobb településű közigazgatási területe a járási székhely szerepét is betöltő Battonya volt.* Egy 1926-os adat szerint 13 632 lakos lakta, járási főszolgabírói székhely volt, vallási tekintetben római katolikusok, reformátusok, görögkeleti szerbek és románok, izraeliták lakták, valamennyi felekezetnek volt temploma és plébániája, adóhivatal, pénzügyőrség, dohánybeváltó hivatal, királyi közjegyzőség, jó összeköttetésű vasút (ACSEV) voltak az akkori nagyközségben, fiú és leány polgári iskola is működött Battonyán. Évi két alkalommal joga volt országos vásárt rendeznie. Hat orvos praktizált a nagyközségben, három állatorvos tevékenykedett Battonyán, 6 ügyvéd folytatott ügyvédi gyakorlatot. Két gyógyszerháza volt, ipartes-

tülettel rendelkezett, fogyasztási és hitelszövetkezet működött itt, téglagyár, cementgyár, kefégyár volt található a településen, 156, 20 holdon fölül kis-, közép- és nagybirtokost tartottak nyilván, jelentős volt a földbérlők száma. Igen változatos a helyi kisiparosok és kereskedők megoszlása is. Szembetűnő a *több nemzetiség* léte, magyarokon kívül szerbek, románok, szlovákok, zsidók is laktak Battonyán. Azonnal szembetűnő, hogy a legjobb módúak a szerbek voltak, a román ajkú lakosság között kevesebb jó egzisztenciájú embert lehet találni.³⁵ A körülményekhez képest igen élénk volt az egyleti, társasági élet Battonyán. Ennek kulturális vetületei is voltak, az „úri kaszinó” mellett iparos olvasóegyletek is találhatóak, a „promenádon” működött egy fából épült színházépület is nyáron, állandó színtársulattal ugyan nem rendelkezett, de Makóról, Szentesről, Szegedről alkalmi színtársulatok tartottak színi előadásokat a Korona Szálló impozáns színháztermében egész évben. Ugyanitt került sor ismeretterjesztő előadások megtartására is. (Espersit János, Diósszilágyi Sámuel, Juhász Gyula battonyai előadásáról a Mezőhegyesre vonatkozó fejezetben már szoltunk.)

Battonya munkásmozgalmi múltja is említést érdemel. 1891-ben az orosházi, békéscsabai megmozdulásokat követően agrárproletár zendülés volt a községben, csendőrsortúzra is sor került, s a megtorlás is nagyméretű volt. Négy agrárproletár életét vesztette, többeket letartóztattak és meghurcoltak. Ebben a megmozdulásban az aradi és orosházi szociáldemokraták is ösztönző szerepet tölthettek be. Igen feszült ellentmondások voltak az igazságtalan birtokviszonyok miatt. A szegény embereknek Battonyán lényegesen kedvezőtlenebb helyzete volt, mint Mezőhegyesen.³⁶

1918–1919-ben (a Tanácsköztársaság helyi eseményeinek alig valamivel több mint egy hónapos fennállása alatt) is történtek említésre méltó dolgok a „lázadó Battonyán”. Az első világháború szenvedéseiből ez a település is kivette a részét. *Ilyen viszonyokkal találkozhatott József Attila 1922-ben, 1923-ban Battonyán.* Makó ebben az időben sokkal inkább kiscgazda jellegű település volt, mint Battonya. Értelmiségét tekintve pedig liberálisan intellektuális voltát célszerű szembeállítani az agrárszocialista forradalmi múlttal rendelkező Battonyával. Battonya olyan hagyományokat őrzött az 1920-as évek táján, melyeknek hatása feltételezhetően nem lehetett közömbös a szociális érzékenységgel rendelkező fiatal József Attila számára.

Még egy körülményre hívni fel a figyelmet. A mezőhegyesi 47-es major közvetlenül szomszédos volt Battonyával. Az állami ménesbirtok földjeinek szomszédságában Purgly Emil battonyai nagybirtokos földjei helyezkedtek el. Nagyjából azonos idő alatt lehetett gyalog, lovas kocsin, vagy akár vonaton Mezőhegyesre és Battonyára eljutni. Ez a körülmény is szerepet játszott egyebek mellett abban, hogy József Attila átlátogatott Battonyára.

Célszerűnek látszik hát rendszerezni azokat az életrajzi adalékokat, amelyek József Attila battonyai tartózkodásával, ismerőseivel kapcsolatosak. A feldolgozások gyakran emlegetik a diákköltő egyik pártfogójaként a DMKE internátus egykori foltozó szabómesterét, *Murvai Józsefet*. Murvai battonyai

születésű volt. Gyerekkorában már béresgyerekként dolgozott a battonyai földbirtokosoknál, majd a szabómesterséget kitanulva került Makóra. Itt tevékenyen bekapcsolódott az iparosok szocialista színezetű egyleteinek tevékenységébe. Belépett a szociáldemokrata pártba, a Tanácsköztársaság idején vezető szerepet vállalt, vöröskatonaként is szolgált. Minden bizonnyal ez is oka lehetett annak, hogy a Tanácsköztársaság bukása után egzisztenciális emelkedése megrekedt a meglehetősen rosszul fizetett internátusi segédalkalmazás szintjén. Saitos Gyula így ír róla: „Foltozó szabóként udvari lakásába visszavonultan őrizte, ápolta magában az eszmét, s üldözött szegénységében a maga meghitt szűk körében hirdette tovább a dolgozó szegényemberek igazát. József Attilának egyre gyakrabban kellett felkeresnie Murvai József udvar végi szabóműhelyét, s foltozásba adni kabátját, vagy nadrágját. Amíg a munka folyt, beszélgettek, e beszélgetések egyre komolyabbakká váltak. Murvai bácsi növekvő meglepetéssel tapasztalta a fiú értelmességét és érdeklődését. Attila viszont fokozódó figyelemmel fogadta a tapasztalt proletár, a volt vöröskatona és rendőri felügyelet alatt álló kommunista szegényember élményeit.”³⁷

Ennek a kapcsolatnak a jelentőségét mégsem lenne helyes eltúloznunk. Egyszerűbb okai lehettek ennek. Murvaihoz járt a NÉPSZAVA, József Attila itt rendszeresen elolvashatta a lapot. Meg aztán egyszerűen arról lehetett szó, hogy a családi légkör melegét hiányoló költő jól érezhette magát Murvai József társaságában. Budapesten is hasonló családi légkört hagyott maga után. A battonyai kapcsolatot tekintve ez esetben legfeljebb azt lehet megemlíteni, hogy a századforduló táján érlelődő szocialista eszmék és tömegdemonstrációk után, a terrorintézkedések ellenére is táplálni tudták 1919 tüzét, s közvetett hatásuk később sem veszett kárba.

Az 1960-as évek közepén rá kellett jönnöm arra, hogy a rendelkezésre álló kevés adat kontrollját csak több *szóbeli visszaemlékezés* támaszthatja alá. Az anyakönyvi bejegyzések alapján felkerestem József Attila iskola- és internátusbeli battonyai társait. Így bukkantam Babits Zsolt és Babits Frigyes, Kiss Károly, Bánhegyi István, Szabados János Elemér nevére. 1965-ben még valamennyien éltek, 1989-ben már csak Kiss Károlyt találtam meg Makón. Az ő emlékei és levelei azonban a legfontosabb bizonyító erejű forrást jelentették József Attila battonyai tartózkodását illetően. A felsoroltak valamennyien megegyeznek abban, hogy battonyai tanítócsaládok gyermekei, édesapjuk a különböző battonyai elemi iskolákban a település ismert és megbecsült pedagógusai voltak. Maguk a visszaemlékezők egy része is tanító lett, vagy *városi, nagyközségi tisztviselőként* végezte munkáját bizonyos képesítés megszerzése után Battonyán, illetve Makón. A Babits testvérek (Frigyes és Zsolt) apja igazgató-tanító volt, ők járásbíró-sági tisztviselők lettek az érettségi vizsga után Battonyán, illetőleg Keszthelyen. Babits Frigyesre, József Attila battonyai internátusi társára Koncsekné Gebe Márta is emlékezett. Ő is bejáratos volt Gebe Mihály tanár úr lakásába, egy alkalommal nézeteltérés is támadt közöttük. Babits Frigyes maga is írt verseket, természetesen a József Attilánál sokkal gyengébb alkotások voltak ezek. Egy alkalommal dühösen rátámadt

József Attilára a Távolság mellett című verse miatt. Azt kifogásolta, hogy ebben a költeményben ilyen sor található: „A csókos ajka itt remeg előttem . . .” Babits Frigyes megítélése szerint ez a verssor, éppúgy, mint a Csókkérés tavasszal című József Attila-vers kompromittáló volt Gebe Mártára vonatkozóan. József Attila mindkét esetben inkább vágyait, mint megtörténhetett dolgokat írt le ezekben a költeményekben. Gebe Márta így nyilatkozott: „Igen, ha más fiúval beszéltem, megesett, hogy szúrós szemmel, rosszallóan nézett rám. Pedig sosem voltam iránta ridegen elutasító. Erre nem is lettem volna képes. Láthatta viszont, hogy a többi fiú iránt is ugyanolyan barátságos voltam, mint hozzá.” „ . . . lehet, hogy pirulnom kellene, de most már azt is nyugodtan beismerhetem, hogy Attila egyik versét, elolvasás után, a szeme láttára kettééptem. Ez a vers a *Névnapi dicséret* volt. Soknak, túlságosan – hogy is fejezzem ki magam? mai szóval élve – rámenősnek éreztem. Néhány másodpercig farkasszemmel néztünk egymással, aztán sarkon fordultam és elszaladtam. Ez a vers 1923-ban a *Nyugat* áprilisi számában jelent meg, e rangos folyóiratban a költő első jelentkezéseként . . . A kis jelenetet mindketten elfelejtettük. Ha szüleim nem türelmesek, nem tisztelik a művészt, a művészetet, s ha nem tudják – vagy nem sejtik legalább –, hogy József Attilát nem lehet köznapi mértékkel mérni, akkor én sem tartottam volna természetesnek az olyan verset, amilyen a többi között a *Csókkérés tavasszal* volt.”³⁸

József Attila másik battonyai internátusi társa Kiss Károly volt. Azonos azzal a Kiss Károllyal, akit első makói öngyilkossági kísérletében búcsúlevelében megemlít. „A pályázaton nyert 100 K-mat adják oda Kiss Károlynak, akitől annyit kaptam kölcsön, amit itt is hálásan köszönök . . .” Kiss Károly három évvel idősebb volt József Attilánál. Nem osztálytársakként találkozhattak, hanem Tettamanti Béla tanárelnök önképzőköri összejövetelein. Kiss Károly rendszeresen látogatta ezeket az önképzőköri összejöveteleket, 1989-ben gyűjtött visszaemlékezései szerint József Attila egyik vitázótársa volt. A fiatal József Attila több költeményét kéziratban neki ajándékozta, ezek egy része ma a makói József Attila Múzeum gyűjteményében megtalálható. Az Espersit-házban berendezett állandó emlékkiállításán van az a levél is, amelyik József Attila battonyai tartózkodásának egyetlen hiteles bizonyítéka. A levelet Kiss Károly szüleihez írta Battonyára, s emlékei szerint azt maga József Attila kézbesítette 1923 júniusában. Az erősen megrongálódott levélben ezeket olvashatjuk: „A levelet József Attila viszi, volt már a múltkoriban nálunk, legyenek szívesek jól fogadni. Megint vizsga ügyben jár.”³⁹

Kiss Károly *édesapja* id. Kiss Károly igazgató-tanító volt a battonyai, ún. Borsos-féle elemi iskolában. Tanügyi kérdésekben jártas ember volt, személyes ismerőse és talán barátja is Cornea Simon görögkeleti (román) papnak, aki a hit- és erkölcs-tanítók óraadó tanárként a battonyai polgári fiúiskolában. Fia kérésére segítséget nyújtott József Attilának abban, hogy hit- és erkölcs-tanból a szükséges osztályzatot megszerezze, és két napig vendégül látta tanítói lakásában a költőt. Ifj. Kiss Károly szüleihez intézett leveléből arra is követ-

keztethetünk, hogy nem egyetlen alkalommal, hanem többször volt József Attila Kiss Károlyék vendége. („*Megint vizsga ügyben jár.*”)

Ifj. Kiss Károly visszaemlékezése szerint valóban Cornea Simon görögkeleti (román) pap vizsgáztatta József Attilát. A vizsga eredményességi fokát csak az anyakönyvből ismerjük. (VI. osztály: jeles, VII. osztály: jó, VIII. osztály: jó.) A vizsgafeladatra vonatkozókat maga József Attila mesélte el ifj. Kiss Károlynak. A „MIATYÁNK”-ot kapta feladatul elmondani román nyelven. Ennek a feladatnak nem tudott eleget tenni, ugyanis nem beszélte a román nyelvet. A költő battonyai ismerősei (*Szabados János Elemér, Bánhegyi István*) szerint ezt a tényt bátran be is vallotta a vizsga során. Az elmondottak ellenére Cornea Simon esperes, aki egyébként energikus nacionalista egyéniségként él a visszaemlékezők tudatában, „respektálta” a költő feltételezett tudását, így maga a vizsga meglehetősen formális volt, inkább beszélgettek, mint feleltetett volna. Feltételezhető, hogy ehhez kellett id. Kiss Károly tanító jóindulatú előkészítő tevékenysége.

József Attila battonyai tartózkodása idején kapcsolatot teremtett makói iskolatársaival, Szabados János Elemérrel és Bánhegyi Istvánnal. (Szabados tanító lett Battonyán, élete végéig itt élt. Bánhegyi az érettségi vizsga után Babits Zsolttal együtt a járásbírószágon dolgozott hivatalnokként.) Az általuk elmondottak *irodalomtörténeti szempontból is érdekes adatok József Attila költészetére vonatkozóan*. Emlékeik szerint esténként együtt sétáltak előbb a sok történelmi vihart megélt „promenádon”, majd az aradi úton. Itt volt ugyanis az úgynevezett *Zsilka-iskola*, ahol szintén fiatal tanító tanított, s úgy lehetett odatalálni, hogy ki kellett menni a *Balta-kereszthez*, s ott kellett az országútról letérni az iskola felé. A visszaemlékezők állítása szerint a fiatalok szívesen sétáltak erre. Ennek több oka is volt. Az országút mentén hatalmas eperfák voltak, nagy szemű, lila eprek csábították a járókelőket arra, hogy megkóstolják a jó ízű gyümölcsöt. (Az 1950-es évek közepén még megvoltak ezek a fák, fiatal tanár koromban magam is láttam azokat.) Valószínűleg az első világháború idején, vagy valamivel előtte telepítették ide őket, az akkor divatos selyemhernyó-tenyésztés céljából, ugyanis a selyemhernyóknak szinte kizárólagos élelme az eperfa levele volt, a fa gyümölcsét pedig nyugodtan meg lehetett enni. A természetet kedvelő kamasz fiúk éltek is ezzel a lehetőséggel. A Balta-kereszttől néhány kilométerre volt a *trianomi magyar-román határ*, amely közelségénél fogva az 1920-as évek táján vonzotta az arra látogatókat, már csak nosztalgiából is, hiszen a határsorompótól a szomszédos kis község templomtornya látszott, s néhány évvel korábban ezen az úton jöttek-mentek az emberek az alig 25 kilométerre lévő Aradra és vissza. Tiszta, nyári idő esetén a radnai hegyekig el lehet ma is látni.

Szabados és Bánhegyi visszaemlékezései szerint a József Attilához hasonló korú fiatalok gyakran jártak ki a *Balta-kereszthez*, órákig el tudtak beszélgetni a kellemes környezetben a világ dolgairól. József Attila battonyai tartózkodása idején velük tartott. Maga a kereszt nem egyedi, nem is szokatlan látvány az Alföldön. Battonyához közeli útelágazásoknál is sok hasonló található. De

ezek látványa *Juhász Gyulát is* megihlette Tápén (Tápéi Krisztus), s tudjuk, hogy igen erős volt a diákköltő József Attilára Juhász Gyula hatása. *A battonyai kereszt nem kifejezetten paraszti kegyhely*. Battonyától körülbelül 5 kilométerre az aradi úton, egy mesterségesen emelt dombon található ma is. Valamivel igényesebb képzőművészeti alkotás, mint az országutakon látható, inkább néprajzi jellegű feszületek. Tájékozódási pontul szolgált régen is, ma is. Az akkor még meglévő tanyavilágban úgy igazították útba az érdeklődőket a keresett tanyák helyéről, hogy a Balta-kereszt előtt, vagy után, esetleg közelében hol található a megkérdezett tanya. Neve jellegzetes földrajzi névként él még ma is Battonyán. A kereszt talpazatán vallásos szöveg található. Ebből megtudjuk, hogy *Balta Emánuel battonyai földbirtokos állíttatta 1854-ben*, azért ott, mert földbirtokai annak közelében voltak. (A leletmentő ásatásokat végző régészek azt is feltételezik erről a helyről, hogy századokkal ezelőtt megfigyelőhely, őrdomb lehetett. Battonyán több ilyen mesterséges domb és halom található: közelében a Sziondahalom, távolabb tőle a Cikóhalom.) Mindenesetre tény, hogy a terület kiemelkedett az aradi út jobb szélén a jellegét tekintve egyébként alföldi tájból. A Balta-kereszthez felmenve az ember *fent érezhette magát*, lelátott a forgalmas aradi útra, ahol emberek, kocsik, járművek jöttek-mentek. Feltételezhetően *itt is üldögélhettek József Attila és battonyai ismerősei*.

Szabados és Bánhegyi visszaemlékezései szerint a *beszélgetés témája a hely atmoszférájához illő* volt. József Attila elmondta nekik, hogy *Pléh-Krisztus* címen írt egy költeményt, sőt az a gondolat foglalkoztatja, hogy hasonló címen egy verseskötetet szeretne összeállítani és kiadatni. Amikor a József Attila kritikai kiadásokban kerestem ennek a feltételezett költeménynek a címét, esetleg szövegváltozatát, nem találtam. Tény viszont, hogy a *Stoll Béla* által közreadott 1984-es szövegkritikai kiadásban 16 szövegváltozat van feltüntetve, ami erősen valószínűsíti, hogy végül is a címet is az eredetihez képest megváltoztatta József Attila. Erre utal az is, hogy a Petőfi Irodalmi Múzeumban a szövegforrásként megjelölt első kéziratban cím nélkül, ceruzával írott fogalmazvány található, amelynek központozása még hiányos, s az utolsó szakasz helyhiány miatt az első fölé került. Alatta IV. 29. keltezés található. Tudjuk, hogy József Attila egyéb verseiben is meglehetősen sok a szövegváltoztatás ebben az időben. Egy évvel a Lázadó Krisztus után íródott *Mindent hagyok* című verse is bizonyíték erre, amelynek első versszakát teljesen átírta.⁴⁰

Számomra az volt bizonyítóbb erejű a feltételezésre, hogy Szabados János Elemér és Bánhegyi István elmondta, József Attila véleménye szerint a *konvencionális istenhit bizonyos revizióra szorul*. Olyan értelemben, hogy az ember, az egyén, és különösen a költő, aki természetszerűleg sokat észrevesz a rejtett valóságok titkaiból, *azonosíthatja magát a Teremtővel*. A dolog természetességéből adódóan „*lentről*” és „*belülről*” jobban láthatja a Föld lakóinak ezernyi baját-gondját, mint az irreális körülmények között magasan trónoló Isten. Hogy ennek a felfogásnak a kialakításához a battonyai hittanvizsgái közvetlen élményanyag támpontot adhatott-e, azt nehéz lenne biztonságosan eldönteni.

Mindenesetre a visszaemlékezések alapján ezt a dilemmát úgy értelmezhetjük, hogy a *Pléh-Krisztus egy esetlegesen megfogalmazódó, kialakulóban lévő költői téma lehetett a Lázadó Krisztus megfogalmazása felé.*⁴¹

A Lázadó Krisztus néhány verssora ezt a feltevést kitűnően alátámasztja:

„S Neked könnyű vón a tövist letörni.
Tanulhatnál még tőlem is, Uram –
Én töröm s nem lesz vacsorám, csak – föld: egy
Ölnyi.

.....
S munkámban, Uram, érek annyit, mint Te
Nagy passziódban: és a lelkem is
Részed lesz nemsokára, s a legszebb fényt
Hintve:
A szemed lesz, hogy mindent láss meg itten.
Bizony mondom, még nincsen is szemed,
Most nem látsz. Lennél immár igazságos,
Isten!”

A visszaemlékezők tartalmilag feltétlenül, némely helyen szó szerint idézték nekem annak idején a költemény fenti gondolatait.

Adódik a kérdés: Vallásos volt-e a fiatal József Attila? Egyáltalán lehetett-e az a később kommunista meggyőződésűvé érlelődő költő? Sajnos egészen napjainkig ezekre a kérdésekre az irodalomtörténet kitérő válaszokat adott. Szívesen idézték József Attila „ateizmusára” (?) hivatkozva költeményeinek kiragadott részleteit:

„Nekem mindegy: van isten, vagy nincsen
S bizonyisten hinnék benne,
De még annyi szabadidőm sincsen.”
(Nekem mindegy, 1924.)

„Nincsen apám, se anyám,
se istenem se hazám,
se bölcsőm, se szemfedőm,
se csókom, se szeretőm.”
(Tiszta szívvel, 1925.)

„A görög-keleti vallásban
nyugalmat nem lelt, csak papot –”
(József Attila, 1928.)

Ezzel ellentétben elmondhatjuk, hogy 1922–1924 között 11 kifejezetten vallásos témával is találkozunk költeményeiben, s később is vissza-visszatér a

vallásos témakör. 1929 decemberében írja *Betlehemi királyok* című elvitathatatlanul egyértelműen vallásos témájú, de nagyon emberi hangvételű szép költeményét.

Megítélésem szerint *sajátos istenhit* jellemzi József Attila fiatalkori verseit, ennek első megnyilatkozása a Lázadó Krisztus is. *Nem volt fanatikusan hívő, de életkörülményei miatt is gyakran fordult az Istenhez.* Sőt, azonosította magát az Isten tennivalóival. *Emberi viszony fűzte a Teremtőhöz.* Eszmeileg néha túl távolinak érezte az Istent, s ezzel magyarázható mindent elutasító magatartása olykor. Ez az egyébként is dacos költői magatartás éppúgy hozzá tartozott, mint a másik póluson rendkívül megszelídülő megértése, vágyakozása a megértésre. *Isten* című, négy részből álló költeményében talán a leginkább megfigyelhető ez az *emberi kapcsolatra* vonatkozó megfogalmazás. 1925-ben már így ír az Isten és az Ő viszonyáról:

„Hogyha golyóznak a gyerekek,
Az Isten köztük ott ténfereg.
S ha egy a szemét nagyra nyitja,
Golyóját ő lyukba gurítja.

.....
Istenem, én nagyon szeretlek,
Én szíve lennék a szívednek.
Ha rikkancs volna mesterséged,
Segítnék kiabálni néked.

Hogyha meg szántóvető lennél,
Segítnék akkor is mindennél.
A lovaidat is szeretném,
Szépen, okosan vezetném.

Vagy inkább ekeszarvat fogva
Szántanék én is a nyomodba.
A szíkre figyelnék, hogy ottan
A vasat még mélyebbre nyomjam.

.....
Ha nevetnél, én is örülnék,
Vacsora után melléd ülnék.
Te az én szívemet elkérnéd
S én hosszan, sok szépet mesélnék.”

Azt hiszem, mélyen emberi és vallásos megfogalmazás mindez. Hogy ehhez a battonyai Balta-keresztnél eltöltött idő hozzájárulhatott-e, az természetesen csak feltételezhető. Annak idején ott is *hosszan, szépeket meséltek egymásnak a battonyai fiatalok.*

A Lázadó Krisztust *életrajzi fontosságú* költeménynek tekintem. Ez a vers

először *A legutolsó harcok* című kéziratos verseskötetben jelent meg, majd 1923 októberében a *KÉKMADÁR* című folyóiratban, 1924. július 11-én pedig a *NÉPSZAVÁ*-ban.

Ennek a költeménynek 1923 végén történő közlése miatt 1924. január 29-én rendőrségi idézést kapott, amelyből megtudta, hogy az ügyészség „Istengyalázásért” perbe fogta. Mindössze 19 éves volt ekkor a költő. A korabeli újságok beszámoltak erről az eseményről, a Kassán megjelenő *NÉP*, a budapesti *EST* és az *ESTI KURÍR*, a *MAGYAR HÍRLAP*, a *MAGYARSÁG*, a *NÉPSZAVA*, az *ESTI HÍRLAP*, a *TÓZSDEI HÍRLAP*, a *VILÁG* 1924. július 11-én tudósított erről a tényről, a *MAKÓI FRISS ÚJSÁG* egy nappal később, július 12-én, a szegedi *FRISS HÍREK*, a *SZÍNHÁZ ÉS TÁRSASÁG* pár nappal később. Ezek az újságtudósítások elég tényszerűek, értékelést, vagy állásfoglalást kevésbé tartalmaznak. Mindössze azt közlik, hogy megvolt a bírósági tárgyalás, azon határozat is született. A *Shadl-büntetőtanács* Makrai Jenő ügyészségi alelnök, a vád képviselőjének javaslatára József Attilát *nyolchónapi fogházra ítélte és kétszázezer korona megfizetésére kötelezte*. A védelmet Dr. Vámbéry Rusztem egyetemi tanár képviselte a tárgyaláson. A *TÓZSDEI HÍRLAP* 1924. július 11-i száma így számol be az eseményről: „Az elnök kérdésére kijelenti József Attila, hogy mindössze 19 éves. Az elnök kérdése: Mi a foglalkozása? Költő? A Vádlott: Ez a hivatásom, egyébként magántisztviselő vagyok. Az elnök: Bűnösnek érzi magát? A vádlott: Nem érzem magam bűnösnek, és az inkriminált verset is ártatlannak tartom. A költeménynek a tendenciája az, hogy a világháború után az emberek elvesztették önbizalmukat, és azt akarta visszaadni az emberiségnek. A Lázadó Krisztus tulajdonképpen felismerhető metafora, az örök embert jelenti, aki mindig előretör. Nem akartam istent gyalázni, és felfogásom szerint nincs is a versben erre alkalmas kifejezés vagy gondolat. Ezzel be is fejeződött a bizonyítási eljárás és Makkay Jenő dr. ügyészségi alelnök tartotta meg ezután vádbeszédét.” A védelem képviselőjében Dr. Vámbéry Rusztem a következőket fejtette ki: Védenca fiatal kora ellenére a magyar költészet ígéretes tehetsége. Bebizonyította, hogy az inkriminált vers nemcsak, hogy nem tartalmaz istengyalázást, hanem ellenkezőleg, az Istenbe vetett mély hitet fejezi ki. A vers a „primitívebb olvasó szívéhez keresi az utat”. Mondanivalója számára tehát az egyszerű formát keresi. Istentől vár orvoslást a rengeteg fájdalomban, küzdelemben, amely a mai emberiség osztályrésze. A fejlettebb értelmű ember úgyis tudja, hogy az uralkodó állapotokért nem az égiek a felelősek, hanem a kapitalista világrénd. Az pedig, hogy a költő munkáját Isten passziójával méri össze, nem gyalázkodás, mert ezzel a megfeszített munka erkölcsi értékét akarja fölemelni, nem pedig Istent magához lerántani. Kijelentette: Nem volt még idő, amelyben megállapodott polgár és 19 esztendő költő hiánytalanul megértették volna egymást, és ez „nem mindig a költő ellen szóló tény”. Ezért kérte védenca felmentését. Vámbéry idézett Ady Endre, Petőfi Sándor és Heinrich Heine hasonló verseiből, akik ellen tudtával nem indítottak istenkáromlás címen eljárást.

Természetesen József Attila és a Lázadó Krisztus megítélésében nemcsak pártfogói, hanem elítélő ellenfelei is voltak. *Kossutány Ignác dr.* egyetemi tanár, Vámbéryvel ellentétben a következőket írja a *SZEGEDI FRISS HÍREK* 1924. július 13-i számában: „Ma a sajtó üzlet, mely jövedelmet akkor hajt, ha az olvasóközönség idegeit minél több szenzációval izgatja. Nem is valami nehéz munka ez, nem kell hozzá sok munka, tanulás, hozzáértés, csak vakmerő fellépés . . . Ez a munkakör hogyné hozná tűzbe azokat a törtető fiatal óriásokat, kik olykor nem közönséges szellemi tehetségeiket párosítva túlzásba vitt életigényekkel, mohó élnivágyással és beteges hiúsággal, egyszerűen túlteszik magukat azon a hosszadalmas és verejtékes munkán, mely nélkül tehetség ki nem képződik. A 19 éves suhanc pajkosságával abban látják a költői lélek szabadságát, hogy gyalázó kifejezésekkel illetik azt, kire a siralom völgyében küzdő emberiség az életnek súlya alatt görnyedve, sóhajtvá tekint. A sajtó pedig ahelyett, hogy a vadul hadonászót lehűtené, azoknak teret enged, őket dicséri, sőt ünnepli a „közismert jeles, fiatal költőt”.

1924 novemberében beszámolnak az újságok arról, hogy Dr. Vámbéry Rusztem védőügyvéd indokait elfogadva József Attila büntetését *egy hónapra szállították le*, s 1925. május 28-án a szegedi *DÉLMAGYARORSZÁG*-ban már ezt olvashatjuk: „Az istengyalázásért elítélt költőt, József Attilát felmentette a Kúria. A rövid híradás így fejeződik be: „A királyi ítélőtábla tévedett akkor, midőn a vád tárgyává tett költeményben bűncselekménynek tényálladékaikat ismerte fel, a királyi ítélőtábla ítéletét a védő alapos semmisségi panaszra folytán megsemmisíteni és a vádlottat felmenteni kellett.” József Attila a Curriculum vitaeben maga is megjegyzi a felmentés tényét.

Győzelem, vagy meghurcoltatás volt-e ez a csaknem két évig tartó bírósági procedúra? Egyértelműen egyiket sem lehet állítani. Mindenesetre sok idegességet hozhatott a fiatal költő és nővérei számára. József Jolántól tudjuk, hogy a hír hallatára 1923-ban azonnal Makóra utazott, féltő gondoskodással igyekezett tájékozódni az ügyben a következményeket illetően. József Attila úgy nyilatkozott neki, hogy amennyiben le kell ülnie a kiszabott börtönbüntetést, nem lesz az elfecsérelt idő, nyelveket fog tanulni. Jó nyelvérzéke volt, a terv megvalósítására végülis nem került sor.⁴²

Úgy érzem, hogy a Lázadó Krisztus fogadtatása körül *kialakult sajtóvita a szélsőségektől függetlenül hasznos volt József Attila számára. Országosan ismertté tette a nevét, olyan költővé, akire pártfogóinak és ellenségeinek egyaránt oda kellett figyelni.* Még az ellene szóló legelfogultabb cikkekben, tudósításokban sem kérdőjelezték meg átlagosnál nagyobb tehetségét. Ezidőtájt már Móricz Zsigmonddal együtt emlegették, és ez tulajdonképpen nagy elismerésnek tekinthető. A *MA ESTE* 1924. augusztus 28-i számában „*Rikkancs, aki ünnepi beszédek gyárt a kaszinói urak számára*” cím alatt a következőket olvashatjuk: „Borzas hajú, csodálkozó szemű, tizenkilenc esztendőes gyerek. Hétszer kísérelte meg az öngyilkosságot, szerelem miatt, más miatt, ami miatt tizenhat éves korban szokás – egyszer sem sikerült. Nyolcadszorra végre igen. visszavonhatatlanul magyar poéta lett belőle. Az igazi tehetség útja ma is a

szokásos költősors, mint Tinódié, Csokonaié, Petőfié, Verlain-é vagy Rimbaud-é, hánykódás, harc, koplalás, szerelem és végtelen bizakodás és talán a mai élet több realizmusa csak véresebbé teszi ezeket a küzdelmeket . . . Attila gyámjához került. Az beírta a gimnáziumba. Tanult szorgalmasan és másokat is tanított. Idősebbeket is. A hatodik után aztán megunt. Szabadság után vágott. Varjúcsósznek szegődött Kiszomborba. Principálisa, az öreg juhász nagy fene petróleumos kannát adott a kezébe, azt kellett egész nap püfölnie egy bottal. Így riogatta a varjakat a vetésről. De ekkor már költő volt. És egyszer, napjában délben, mikor enni kapott, letelepedett Esvány bácsi mellé, és felolvasta neki verseit, hogy mit szól hozzá? – Hát csak csináld, öcsém, rendes dolog, én is csinálom a magamét! – szólt ilyenkor az öreg és közzécáspott a birkáknak. Megértőbb kritikussom volt, mint sok más, mondja rezignáltan a fiatal költő . . . Sűrűn írogatott verseket az Est lapokba, Nyugatba, Népszavába, Esti Kurírba, Magyar Írásba, Kékmadárba, vagy tíz vidéki lapba, és a beérkezettek közül különösen Juhász Gyula rajong érte, aki első könyvéhez előszót is írt . . . Most aztán baj történt, mert egyik verséért elítélték istengyalázás miatt nyolc hónapra. Juhász Gyula azonban kijelentette az ifjú költőnek: Harminc esztendeje írok már és egyszer sem sikerült lecsukatom magamat, sőt még a Petőfi-társaságba is beválasztottak . . . József Attila aztán Pestre jött könyvügnöknek. Melyik foglalkozás tetszett a legjobban? – kérdeztem tőle a napokban. – A rikkanci hivatás. Szép pálya. Villamosra fel, villamosról le, az ember agya mozgékonyvá válik a sok ugrálástól. Ekkor írtam a legszebb, legizgalmasabb verseimet . . .” A cikk írója Márer György ezután leírja, hogy egy ismerőse bemutatta az egyik előkelő Casino titkáranak, akinek éppen ünnepi szónoklatra volt szüksége egy tábornok számára. Útmutatásul kapott egy mondatra való slágvortot. „A többivel törődjön a firkász! – mondták nagyúri kifejezéssel, és ebben a kijelentésben benne volt az, mit jelent az irodalom, művészet, egyáltalán a szellem és ezen keresztül a magyar jövő ezeknek az uraknak. Hát Móricz Zsigmond nem írná meg ezt a beszédet, arról hallottunk, hogy jó irálya van. – Móricz úr nagyon el van foglalva, mondtam önzően . . .” Így került sor Móricz Zsigmond helyett József Attila megbízására. Márer György a költő tehetségének bizonyítására cikke végén teljes terjedelemben közölte József Attila *Megfáradt ember* című költeményét.

Hogy a Lázadó Krisztus körüli sajtóvita nem volt hatástalan, annak bizonyítására az *EMBERMÉRLEG* 1927-ei számából közöljük *Pákozdy Ferenc*: Lázadó Krisztus – József Attilának alcímmel ellátott költeményét. Megítélésem szerint Pákozdy azok közé tartozik, akik igazán megértették már József Attila korában a költemény gondolatait, a költő szándékát. A szonett így hangzik:

„Minden igaz hit szétesik,
hanyatló templom lett az ország,
hitünk, szerelmünk eltiporják
és az embert adják-veszik . . .

Osztoznak itt az emberkincsen
s hiába minden szép vigasz,
Istenhez menne az Igaz,
de áhítat már semmi nincsen . . .

Benned kinyílt az isten-virtus,
magad lettél lázadó Krisztus,
ki fölemelte ostorát,

s hirdette szent nagy szerelemmel,
hogy szabad lenne minden ember
– s megkezdi börtönök sorát . . . ”⁴³

A makói *Friss Újság*-ban 1923. május 27-én jelent meg *Elköszönő szelíd szavak* címmel József Attila nagyon szép költeménye. Ebből idézünk néhány sort:

„Új és paraszti füttyként indulok
S ünnepnapoknak színes templomormán
Talán az első versek napsugára,
Talán az első, egyetlen leányszem
(Mindegy) a legszebb és örök ragyog rám,
Ki új, paraszti füttyként indulok.

Van itt még néhány jó, idős komám,
Ölelő csöndje néhány öreg háznak:
Szeretlek, mint az álmodó a méhest,
Ó itt a nyugalom zenél fülünkben,
Ha esténként békák harmonikáznak.
Nagyon szeretlek néhány jó komám.

.....
Csak elhagyom tizennyolc évemet.”

Tizennyolcadik életévétől, Makótól, a gimnáziumtól, az internátustól, barátaitól, pártfogóitól, ismerőseitől búcsúzott ebben a költeményében József Attila. De talán ennél többtől is. A régi kis Csanád megyétől, benne talán Battonyától is. Hiszen Battonyán is volt néhány jó komája. Személyesen rövid életútja során már nem térhetett vissza erre a vidékre. Költeményeiben mégis megmaradt (talán battonyai tartózkodásának is) az emléke.

IV.

„... S ÉLETE, HA VAN ÉLTE MÉG EGY, A PROLETÁR UTÓKORÉ?!”

1932-ben írott *Mondd, mit érlel . . .* című költeményének befejező sorai ezek. Nem véletlenül tett két írásjelet, kérdőjelet és felkiáltó jelet is a mondat végére. Élete végéig foglalkoztatta az a gondolat, hogy megmarad-e belőle, alkotásaiból valami legalább az utókor számára. Utolsó versében is arról medítál, hogy vajon hibátlanul írják-e fejfájára nevét, ha lesz egyáltalán olyan ember, aki eltemeti. (*Íme hát megleltem hazámat . . . 1937.*) Egyik 1929-ben írott önvallomásából is érdemes néhány sort idézni: „... nyugós és alázatos kisbérese vagyok az eljövendő, tisztultabb társadalmi berendezésnek, mert az igazság fölismeréséhez idő és elmélyedés kell, és ma az emberélet kevés a napi gondok elsorolására is.”⁴⁴

Egész irodalmi munkássága azt bizonyította, hoy a legválságosabb szituációkban is hitt abban a „tudatos jövőben”, amelyben ma élünk. A „hétoronyba bezárt” költő szelleme immár évtizedek óta közöttünk él. *De mit tett az utókor annak érdekében, hogy emléke fennmaradjon?* József Attila halálának 30. évfordulója alkalmából, 1967-ben Békés megye valamennyi településéhez kérdőívek segítségével azzal a kéréssel fordultam, hogy az 1965–1967. évekre vonatkozóan szolgáltassanak nekem adatokat. Összesen 43 településtől, várostól, községtől kaptam adatokat.⁴⁵

22 évvel ezután az adatgyűjtés után, 1989-ben újabb felméréseket nem végeztem, de az azóta eltelt időszak kiegészítéseivel azért foglalkoztam. Nem lenne célszerű aprólékosan közreadnom minden adatot, így csak a leglényegesebbekre szorítokozom:

1967-ben Békés megye összesen 72 közigazgatási egységében 45 utca, 1 út, 1 tér, 1 lakótelep, tehát összesen 48 település „viseli” József Attila nevét. 18 városban, illetve községben 11 intézményt (üzemet, termelőszövetkezetet, iskolát, könyvtárat, művelődési létesítményt) neveztek el József Attiláról. 14 szervezet (ifjúsági, sport, szocialista brigád) választotta névadójául. A költő emlékét őrző képzőművészeti alkotással hat helyen találkozhatunk: Békéscsabán, Gyulán, Orosházán, Szarvason, Mezőhegyesen, Battonyán van József Attila szobor. A mezőhegyesi emlékművön a Hazám szonettkoszorú valamennyi része olvasható az emlékmű különböző oldalain. Battonyán a könyvtár falára *Ludmány Ottó* festőművész készítette el a hely szelleméhez illő felíratot, József Attila *A Dunánál* című költeményének befejező két vesszorát: „... ”

A szobor helye:	Alkotója:	Jellemzői:
Békéscsaba József Attila lakótelep	Kligl Sándor	Teljes nagyságú
Békéscsaba, Szoborsétány	Borsos Miklós	Mellszobor bronzból
Gyula, egykori árvaház előtt	Szabó László	Mellszobor kőből
Mezőhegyes, a József Attila Általános Művelődési Központ parkjában	Melocco Miklós	Emlékmű bronzból és kőből
Battonya, a Népek Barátsága Könyvtár előtt	Kelemen Kristóf	Mellszobor bronzból

rendezni végre közös dolgainkat ez a mi munkánk: és nem is kevés.” Megjegyzem még, hogy Battonyán a városi tanács falán látható az 1891-es agrárszocialista zendülés 75. évfordulója alkalmából 1966-ban elhelyezett *emléktábla*, amelyen a következő József Attila idézet olvasható: „Ide, aki földet szántott, Ide, aki traktort gyártott!”

1967-ben Békés megye iskolai (ifjúsági és nevelői) könyvtáraiban 664, közművelődési könyvtáraiban 628, *összesen tehát 1292 kötetet* tartottak nyilván József Attila verseiből. Erősen feltételezhető, hogy azóta jelentősen növekedett a József Attila verseskötetek száma. Ami a *József Attilára vonatkozó irodalmat* illeti, 1967-ben az összes városban és községben 930 kötet szakirodalmat tartottak nyilván. Az adatlapokból kitűnt, hogy főként *József Jolán* két műve, a József Attila élete és *A város peremén* című regényes életrajza volt található a könyvtárakban (összesen ebből a két műből: 422 példány.) Fövény Lászlóné: József Attila című könyvéből 52 példány volt a megyében, Szabolcsi Miklós *Fiatallételek indulója* című életrajzi monográfiájából valamivel több, összesen 77 példány. Megnyugtató, hogy az „egyéb” címszó alatt 384 könyvről érkezett jelentés, egyedül Békéscsabáról 118 könyvet jelentettek. Meggyőződésem, hogy azóta jelentősen növekedett a könyvek száma.

Tudatában vagyok annak, hogy a felsorolt művelődésszociológiai adatok pusztán *lehetőségek* voltak, s ma is azok a József Attilával való ismerkedésre. Hogy ezek a lehetőségek ténylegesen hogyan használnak fel, azt csak körültekintő *művelődésszociológiai vizsgálat* segítségével lehetne felmérni. Félek azonban attól, hogy messzemenő következtetést, biztos feleletet még egy ilyen felmérésből sem lehetne levonni. Egy adott pillanat adatait talán tartalmazná, de az különböző hatásra gyakran változhatna. (Egyebek között az 1989-ben a Televízióban bemutatott több részes József Attila életrajzi film minden bizonnyal hatással lehetett volna az érdeklődésre, olvasottságra, mind a József Attila műveket, mind a róla szóló irodalmat tekintve.)

Azt hiszem, hogy a *József Attila olvasómozgalom* sem érte el, talán nem is érthette el célját annak idején. Erre kell következtetnünk abból, hogy 1967-ben mindössze két helyről szerepelt a jelentésekben (Kamut és Telekgerendás

esetében) az, hogy eredményeket várnak ettől az olvasómozgalomtól József Attila megismerésére és megismertetésére vonatkozóan.

1967-ben (s azt követően is) az *irodalmi ismeretterjesztés* is tett valamit József Attila megszerettetése érdekében. Összesen 43 városban, községben 144 előadást, klubfoglalkozást tartottak. Ezeken a résztvevők száma az adatlapok jelentései szerint 14 240 volt. (Megjegyeznénk, hogy lehetséges, hogy az adatok nem voltak elég pontosak és megbízhatók. Erre következtethetünk, hogy a megyeszékhely Békéscsabáról 4 előadást jelentettek 192 résztvevővel, ugyanakkor Orosházáról 29 előadást összesen 8720 résztvevővel, Szeghalomról pedig 17 előadást 930 résztvevővel. Egyik jelentés hitelességében sincs okunk kételkedni, pusztán tényként említettük meg ezeket a feltételezett aránytalanságokat a jelentésekből.) A felmérések arról is tanúskodtak, hogy a költővel kapcsolatos előadások java része a költészet napi ünnepi eseményekhez kapcsolódott, s kevés az ettől független előadások, klubfoglalkozások száma. Nem bizonyos, hogy ez a „panel-ismeretterjesztés” valóban az egyedüli hasznos és célravezető.

Megjegyeznénk még a következőket: *Békéscsabán* az Egészségügyi Szak-középiskolában évek óta rendszeresen megrendezik a megye középiskolái számára meghirdetett *József Attila szavalóversenyt*. *Kötegyánban* az általános iskolák számára hirdetnek József Attiláról elnevezett szavalóversenyt. *Mezőberényben* az ifjúság részvételével „*Ki mit tud József Attiláról?*” vetélkedőt tartottak. *Orosházán* a Táncsics Mihály Gimnázium I–II. évfolyamának tanulói számára meghirdetett tanulmányi verseny a *József Attila serlegért* folyik. A Békés megyei Jókai Színház színművészei, rendezői *Telekgerendáson*, de a megye más településein is színvonalas József Attila estet adtak nagy érdeklődés mellett. *Rendhagyó irodalomórakon* léptek fel rendszeresen (sajnos az utóbbi időkben kevesebb alkalommal) József Attila megismertetésére, élményszerű tanításának elmélyítése érdekében.

Azt hiszem, az elmondottakból megállapíthatjuk: József Attila emléke él napjainkban az országban is, Békés megyében is. Különösen él azokon a településeken, amelyekhez valamilyen formában kapcsolódott rövid életútján. *Hibátlanul írják le nevét* mind az iskolai dolgozatokban, mind egyéb helyeken. *Neve nem lett „áruvédjegy, mint akármely mosóporé”*. Élte van még, a progresszív utókor számára is, de azt hiszem ezen is túlmenően. Petőfi mellett legismertebb, legmegbecsültebb költőnké vált. Mindenki költőjévé, hiszen valamikor neki is az volt a célkitűzése, hogy *rátékintsen pártfogón a század*. Költészetét táborokba gyűlt bitangok már nem üldözik, ha sokan esetleg nem is értik még meg annak lényegét. Az elsők között volt, aki posztumusz Kosuth-díjat kapott Bartók Bélával és Derkovits Gyulával együtt. Rangos irodalmi elismerés jelzi a nevét. (József Attila-díj.) Általában a fiatalabb írók és költők kapják. A József Attila névvel jelzett füzetek (JAK Füzetek) rendszeresen megjelennek. Az az egyetem, ahonnan 1925-ben az „*egyetem fura ura*” eltanácsolta, ma a nevét viseli. A JATE mozaikszóként is vonzó a továbbtanulni vágyó, középiskolát végzettek számára. Makón, egykori diákkorának helyén

múzeumot neveztek el róla, szobra áll a város főterén. A szegedi egyetem központi épülete oldalán szintén van egy teljes alakú, bronzból készült, nagyon kifejező József Attila szobor. A fiatalos daccal teli József Attilát ábrázolja. Akiből nem lehetett tanár, mert annak idején eltanácsolta az „egyetem fura ura”. Látszólag egy kicsit ellentmondásos, de úgy vélem megérthető a „megfáradt ember” megmintázása a makói József Attila Múzeum központi épülete előtt. Nagyon megkapó a makói Espersit-házban berendezett állandó József Attila kiállítás is. A városban megfordulók ezt is épp úgy kötelességüknek tekintik megnézni, mint a Balatonszárszón üdülők is az ottani emlékmúzeumot és az általános iskola előtt felállított József Attila szobrot.

Figyelmet érdemel, hogy a közelmúltban Öcsödön az ún. váncsodi iskola felújításával együtt József Attila emlékszobát is kialakítottak, amely a nagyközönség előtt is nyitva áll.

Nagyon szeretném remélni, hogy az a négy rövid állomás a költő életútján, melyeknek feldolgozására vállalkoztam, József Attila Békés megyei kapcsolatainak nagyon vázlatos és rövid áttekintése is valamelyest hozzájárulhat ma is közöttünk élő emlékének ápolásához. Talán bevallhatom: Szerettem ezt a témát.- Életútjának egykori közvetlen társaival, testvérével, ismerőseivel, barátaival, osztálytársaival, internátusi diáktársaival volt módom találkozni. Mindig úgy éreztem, mintha egy kicsit József Attilával személyesen is találkoztam volna. Azt hiszem, ezt az érzést kötelességünk elsősorban átadni tanítványainknak, hogy valóban megértsék és szeressék költészetét. Hiszen ugyanolyan korú diák volt, mint a mai középiskolások a vizsgált időszakban.

Gondoljuk csak meg: Élhetne még 1990-ben, április 11-én lenne nyolcvanöt éves!

Jegyzetek

1. Témánkra vonatkozóan elsősorban a következőkre támaszkodtam:
Eperjessy Kálmán: József Attila makói diákévei. (Egykori tanárának visszaemlékezése. Makó, 1975. A Makói Múzeum Füzetei. 16.)
Saitos Gyula: József Attila Makón. Bp. 1964. Magvető.
Galamb Ödön: Makói évek. Függelék: József Attila válogatott, kiadatlan verse. (Radnóti Miklós jegyzetével. Bp. 1941. Cserépfalvi.)
Péter László: József Attila Makón. Irodalomtörténet. 1957. 1. sz.
Szabolcsi Miklós: Fialat életek indulója. József Attila pályakezdése. Bp. 1963. Akadémiai.
Szabolcsi Miklós: Érik a fény. József Attila élete és pályája 1923–1927. Bp. 1977. Irodalomtörténeti Könyvtár 32. Akadémiai.
Tettamanti Béla: Emlékezés József Attilára. Irodalomtörténeti Közlemények 1955. 2. sz.
József Attila Emlékkönyv (Szerkesztette: Szabolcsi Miklós. Bp. Szépirodalmi 1957.)
Kortársak József Attiláról I–III. (Szerkesztette Bokor László. Bp. 1987. Akadémiai.)
2. Kortársak József Attiláról III. 2112. old.
3. József Attila összes művei III., továbbá *József Jolán*: József Attila élete. *Szabó Ferenc*: Öcsöd története dokumentumokban 1715–1960. Szolnok 1987. 104–107.
4. *Szabolcsi*: Fialat életek indulója (a továbbiakban FÉI) 61–78. A gyulai Gyermekvédelő Intézet anyakönyvében *Elek László* találta meg a 3237. sorszám alatt a József Attilára vonatkozó bejegyzést. A József Attila Emlékkönyvben (továbbiakban: EKK) *József Etelka* emlékei elsősorban a mérvadók 27–29. Valamint: *Kisfaludi Sándor*: Öcsöd 1955. címmel megjelent írása EKK 39–41, illetve: József Attila nyomában Öcsödön. (Jászkunság 1955. évf.)
5. *József Etelka*: Emlékezés közös gyerekkorunkról Öcsöd. (EKK 29.) 1989-ben *Sándor Lajossal* Budapesten meglátogattuk Dr. Makai Ödönné József Etelkát. Közvetlen öcsödi emlékeit felidéztük.
6. *József Eta*: EKK 29.
7. *Kisfaludi Sándor*: EKK. Hivatkozik rá *Szabolcsi Miklós* is FÉI 71.
8. József Attila Összes Művei (továbbiakban: JAÖM) II. 446. Bp. 1953.
9. *Szabolcsi*: FÉI 73–75. *Még*: A makói Magyar Királyi Állami Főgimnázium névkönyve és anyakönyvei 1920–1923. Makói Levéltár.
10. *Darvas József*: Emlékbeszéd József Attiláról. Kelet Népe 1939. december 15.
11. A levelek eredetije a *Petőfi Irodalmi Múzeumban*. (A továbbiakban PIM kéziratár.

- Felkutatásukért, a rendelkezésemre bocsájtott fénymásolatokért *Selmecziné Püski Anikó* muzeológusnak mondok köszönetet.)
12. József Etelkának küldött levél. PIM kéziratár.
 13. PIM kéziratár 44/389. JA. 436.
 14. PIM kéziratár JA 243.
 15. A kézirat eredetije a Makói József Artilla Múzeumban. (Továbbiakban: JAM.) A fénymásolati példány rendelkezésemre történő bocsájtásáért és egyéb sokirányú segítségéért, tanácsaiért *Tóth Ferenc* ny. múzeumigazgatónak mondok köszönetet. Az Espersit-házban berendezett állandó József Attila emlékkiállításán mutatja be a JAM az eredeti kéziratot.
 16. Adatközlőink a Külső Mezőhegyes 47-es majorban: *Özv. Czomán Sándorné*, Mezőhegyes 47-es major 72. sz. *Barabás Béla*, Mezőhegyes 47-es major 97. sz.
Az adatközlők felderítésében segítségemre volt, s maga is értékes adatokat közölt *Balanyi Miklós*, Mezőhegyes, Kórház u. 36. sz. alatti lakos, aki tanítói pályája elején a 47-es majorban tanított, 1989-ben a mezőhegyesi Általános Művelődési Központ dolgozója. Nagyon hasznos segítségéért ezúton mondok köszönetet. A visszaemlékezések gyűjtésében és a fényképezésben segítettek a Békés Megyei Múzeum részéről: *Szabó Ferenc* múzeumigazgató és *Nagy Imre* a Békés Megyei Múzeumi Szervezet fotósa, aki az ottani felvételeket, s a mellékletben közölt fotók java részét is készítette. Mindkét segítőt munkájáért köszönetet mondok.
 17. *Féja Géza*: Viharsarok. Az Alsó-Tiszavidék földje és népe. Bp. Évszám nélkül. Atheum. 187–190. oldalak.
 18. *Szabó Ferenc*: A battonyai megmozdulás gazdasági, társadalmi háttere és mozgalmi előzményei. (Battonya, 1891. c. kiadványban, 12. oldalon, Battonya, 1966.) *Csanád vármegye főispánjának iratai*. 44/1940. alapszám. Csongrád Megyei Levéltár (CSML) Szeged.
 19. CSML Csanád vármegyei főispáni iratok 44/1940. sz.
 20. CSML Csanád vármegyei főispáni iratok. 44/1940. sz.
 21. CSML Csanád vármegyei főispáni iratok. 44/1940. sz.
 22. *József Jolán*: József Attila élete. (Szépirodalmi, Bp. 1955. 141. oldal.)
 23. *Saitos Gyula*: József Attila Makón. (Bp. 1964. Magvető. 37. oldal.)
Saitos állításainak helyességét vitatja *Takács László*: Adalékok József Attila mezőhegyesi kapcsolataihoz. (Békési Élet, 1967. 3.)
 24. A közölt visszaemlékezést 1989. április 5-én gyűjtöttem *Szabó Ferenc*cel együtt a Külső-Mezőhegyes 47-es majorban.
 25. *Szabolcsi Miklós*: FÉI 247. oldalon.
 26. *Saitos Gyula*: József Attila Makón. (Bp. 1964. Magvető. 37. oldal.)
 27. *Szabolcsi Miklós*: FÉI (Ó Ady, a magyar Ugarra hull a hó. 325–345.)
 28. JAM (Makó) József Attila állandó kiállításán az Espersit-házban.
 29. *Koncsek Lászlóné Gebe Márta*: Makói emlékek. (EKK 60–63. oldalakon) valamint *Vadász Ferenc*: Tizenhat éves voltam akkor. Gebe Márta József Attiláról – hatvanhárom év múltán. (Kritika 1985 júliusi számában 26–27. oldalak.) Ugyanezeket a visszaemlékezéseket elmondta és kissé kiegészítette *Koncsekné Gebe Márta* 1989. július 3-án Budapesten, II., Fő utca 90. II. em. 2. sz. alatti lakásán. A visszaemlékezés gyűjtésében és az adatközlő fényképezésében segítségemre volt *Judit Fabula* is, aki a német nyelvű rezümét is készítette, s mindezekért neki is köszönetet mondok.
 30. *JAM (Makó)* József Attila állandó kiállításán az Espersit-házban. *Koncsekné*

- Gebe Márta megtalálásában segítségemre volt *Tóth Ferenc* ny. múzeumigazgató, Makó.
31. *Takács László*: A „föld fia” Mezőhegyesen. (Békés Megyei Népújság – Köröstáj. 1965. április 11.)
 32. A Makói m. kir. állami főgimnázium névkönyve 1920–21. év, 42. sorszám. V. osztályból 1921–22. év 17. sorszám. VI. osztályból. 1922–23 év. 17. sorszám. VII. osztályból. E. n. 930/1921. 510/1923. főig. sz. 1922–23 tanév. Magántanuló 34. sorszám alatt. Főig. eng. sz. 510/1923. Mind a négy osztály anyakönyve a *Makói Levéltárban*. Figyelemreméltó az V. osztály anyakönyvi bejegyzésében az „Észrevétel” rovatban az alábbi bejegyzés: „Tehetséges, kötelességtudó, bátor fellépésű. A versíráshoz nagy hajlama van.” Az anyakönyvek névkönyveinek első oldalán makói igazgatója, osztályfőnöke, néhány tanára aláírásai. Az anyakönyvek részletes áttekintése azért is hasznos volt, mert iskola- osztálytársaira, internátusbeli társaira vonatkozóan is adatokat sikerült szereznünk. Ebben a munkában segítségemre volt *Ménesi György* battonyai gimnáziumi tanár, valamint *Vígh Zoltán*, a Makói Levéltár vezetője. Mindkettőjük segítségét köszönöm.
 33. *Saitos Gyula*: József Attila Makón. (Magvető, 1964.) 32. oldalon. A *battonyai görögkeleti (román) plébánia irattári anyagából*. A kérdéses irat 1967-ben *Magdu János* görögkeleti (román) lelkész jóvoltából került elő.
 34. *Saitos Gyula*: József Attila Makón. (Magvető 1964. 32. oldal.)
 35. *Magyarország kereskedelmi, ipari és mezőgazdasági címtára 1926–27*. Kiadja a *Rudolf Mosse berlini cég magyarországi részvénytársaság*. Budapest. Második kiadás. A Battonyára vonatkozó adatok az 528–529. oldalakon.
 36. *Battonya, 1891*. Tanulmányok az agrárszocialista megmozdulás 75. évfordulójára. (Battonya, 1966.) Egyéb forrás: *Szabó Ferenc*: A battonyai részesmunkások helyzete a századfordulón. (Battonyai Füzetek 5. szám. Battonya, 1964.)
 37. *Szabolcsi Miklós*: FÉI (235. oldal.)
 38. Battonyai adatközlőm 1967-ben *Babits Zsolt* volt. Testvére *Babits Frigyes*, akit *Koncsek Lászlóné Gebe Márta* is megemlített *Vadász Ferencnek* 1985-ben adott interjújában, s 1989. július 3-án nekem is. A baráti körhöz tartozott még a battonyai származású *Takács Antal* festő, aki kapcsolatot tartott a Babits fivérekkel, Frigyes-sel és Zsolttal. Mindketten 1980 novemberében haltak meg, Babits Frigyes Keszthelyen, Babits Zsolt Battonyán. Az adatot *Babits Zsolt özvegyének* köszönöm. Ő bocsátotta rendelkezésemre egykori adatközlőm és testvére fényképét.
 39. *Dr. Kiss Károly és felesége* közlései alapján. Id. Kiss Károly tanítóról a fényképet is tőlük kaptam. Az adatközlők lakása 1989 nyarán: Makó, Kálvin u. 30. *Kiss Károly* édesapjának levelei a makói JAM-ban az Espersit-házban bemutatott József Attila állandó kiállításon. A levélre is *Tóth Ferenc* ny. igazgató hívta fel a figyelmet. *Dr. Kiss Károlyt* és feleségét többször felkerestük *Szabó Ferenc*cel és *Ménesi Györggyel*. Mindig készségesen segítettek anyaggyűjtő munkánkat. József Attila *battonyai tartózkodására* vonatkozóan a legfontosabb adatközlőnek bizonyultak. *Kiss Károly* javasolta, hogy apja iskolájának helyén felépült új „Borsos-féle” általános iskola falán el kellene egy *emléktáblát* helyezni. Erre vonatkozó javaslatát Battonya város tanácselnökének írásban megküldte, tudomásom szerint a battonyai központi általános iskola, mint jogutód foglalkozik ezzel a javaslattal.
 40. *Szabados János Elemér* battonyai lakos, nyugdíjas tanító, *Bánhegyi István* battonyai lakos, nyugdíjas járásbírósi tisztviselő, és *Ikládi József* battonyai lakos, nyugdíjas kisiparos emlékei alapján. Mindhárom esetben a közlés éve: 1967. 1989-ben egyik adatközlőm sem élt már.

41. A Lázadó Krisztus keletkezésére vonatkozóan: *Szabolcsi Miklós: Érik a fény. József Attila élete és pályája 1923–1927.* Budapest, Akadémiai, 1977. 29–35. oldalak.
42. A sajtóperre vonatkozóan: *József Attila pere.* Közli: Hajdú Tibor és Rákosi Sándor. „A cenzúra árnyékában” c. kötetben. Budapest, Magvető, 1966. (Válogatta, szerkesztette, előszóval és összekötő szöveggel ellátta *Markovits Györgyi és Tóbiás Áron.*(223–233. oldalak.) A Lázadó Krisztus-per *sajtóvisszhangja: Kortársak József Attiláról I.* (Szerkesztette Bokor László. Budapest, 1987. Akadémiai.) A könyv 24 korabeli újságcikket közöl, feldolgozásunkban ezekre támaszkodtunk. Továbbá köteteiben a kortárs írók, költők emlékezései is megtalálhatók, közülük többen megemlítik József Attila első sajtóperét is.
43. *Pákozdy Ferenc* verse az *EMBERÉLET* 1927. évi számában. Közli a *Kortársak József Attiláról I.* kötete is.
44. 1929-ben az *Erdélyi Helikon* folyóirat a költészet feladatairól vallott nyilatkozatra szólított fel 12 fiatal magyar költőt, köztük volt József Attila is. Ennek a felszólításnak eleget téve írta *Vallomás a költészetéről* című írását, amelyből egy részletet közöltünk. (Közöltem a *Békés Megyei Népújság – Köröstáj* 1968. április 11-i számában, több költészet napi vers bevezetőjeként.)
45. *Takács László: József Attila Békés megyében.* (Békési Élet, 1969. 1.) Tulajdonképpen az ebben az írásban kifejtettek tömörebb összefoglalása és részbeni kiegészítése a IV. fejezet.

A kiadványban felhasznált szövegek forrásai:

A szövegkritikai forrásokat vettem figyelembe. Ezek:

József Attila összes versei 1. 1916–1927. Kritikai kiadás. Közzéteszi: Stoll Béla. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1984.

József Attila összes versei 2. 1928–1937. Kritikai kiadás. Közzéteszi Stoll Béla. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1984.

József Attila összes művei III. Sajtó alá rendezte Szabolcsi Miklós. Akadémiai Kiadó. Budapest. 1958.

Kortársak József Attiláról I–II–III. Szerkesztette Bokor László. Akadémiai Kiadó. Budapest. 1987.

Szabolcsi Miklós: Fiatal életek indulója. József Attila pályakezdése, Akadémiai Kiadó. Budapest. 1963.

Szabolcsi Miklós: Érik a fény. József Attila élete és pályája, 1923–1927. Akadémiai Kiadó. Budapest. 1977.

József Attila összes művei IV. Sajtó alá rendezte Fehér Erzsébet, Szabolcsi Miklós. Novellák, önvallomások, műfordítások. Pótlások az 1–3 kötetekhez. Akadémiai Kiadó. Budapest. 1967.

József Attila válogatott levelezése. Sajtó alá rendezte és jegyzetekkel ellátta Fehér Erzsébet. Akadémiai Kiadó. Budapest. 1976.

A mellékletben közölt kéziratok fényképének eredetije:

A *Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattárában* József Attilára vonatkozóan külön gigyűjtve.

A *Makói József Attila Múzeumban*, néhány eredetiben kiállítva az állandó József Attila kiállításon az Espersit-házban.

Koncsek Lászlóné Gebe Márta személyes tulajdonában Budapest, Fő utca 90. sz. alatti lakásában. (Csak a személyéhez kötődő, dedikált verseket tartotta meg, a birtokában lévő egyéb kéziratokat részben a Petőfi Irodalmi Múzeumnak, részben a Makói József Attila Múzeumnak adta át megőrzésre.)

József Attila *A legutolsó harcok* kéziratosa verseskönyvének hasonmás kiadása dr. Tóth Ferenc gondozásában és „Egy kéziratosa verseskönyv születése” című írásának kíséretében 1989-ben a Helikon Kiadó jóvoltából jelent meg 12 000 példányban.

A *Szépség koldusa* 1922-es hasonmás kiadása József Attila születésének 75. évfordulójára Péter László gondozásában és utószavával jelent meg, a Szegedi Somogyi Könyvtár adta ki 3000 példányban.

(A két felsorolt hasonmás kiadásból kéziratmásolatokat átvettünk.)

Néhány megjegyzés utószó helyett

Nem fejezhetem be anélkül munkámat, hogy köszönetet ne mondjak a továbbiakban még felsorolt *adatközlőknek*, s mindazoknak, akik valamilyen formában segítségemre voltak. Neveiket a jegyzetekben is közöltem már. Ide azonban nem fért bele minden egyes támogatóm. Azért ezúton mondok köszönetet *lektoromnak Elek Lászlónak*, a kiadást vállaló Békés megyei Múzeumi Szervezetnek, Battonya város Tanácsának (*Takács Dezső* tanácselnöknek) és Mezőhegyes város Tanácsának (*Kassai Béla* tanácselnöknek). Köszönöm mindazoknak a munkáját, akik a *forrásgyűjtésben* segítségemre voltak: *Balanyi Miklós, Ménesi György, Sándor Lajos, Judit Fabula*. Köszönöm továbbá a *battonyai Népek Barátsága Közművelődési-Iskolai Könyvtár* valamennyi munkatársának, hogy a könyvtárközi kölcsönző szolgálat keretein belül mindig segítettek az éppen szükséges szakirodalom megszerzésében és kölcsönzésében. Köszönettel tartozom a *Petőfi Irodalmi Múzeumnak* (Budapest) azért, hogy a kért verskéziratok és levelek fénymásolati példányait rendelkezésemre bocsájtották. Megköszönöm a kiadvány elején feltüntetett *fotosoknak* a felvételek és reprodukciók határidőre történő elkészítését. És köszönettel tartozom az engem körülvevő környezetnek is azért, hogy munkára ösztönöztek.

Azt hiszem, meg kell említenem a teljesség kedvéért azokat a *kisebb adatokat* is, melyeknek részletesebb kifejtésétől terjedelmi okok miatt is eltekintettem, de az egész képhez azért hozzá tartoznak.

Lektorom hívta fel a figyelmet arra, hogy talán meg kellene említenem József Attila fellépésének *fogadtatását* is szűkebb környezetünkben. Ebből a szempontból két apró adatot találtam:

Balázs Béla dátum nélküli levelét Bécsből *Kner Imrének*, amelyben a következőket olvashatjuk: „Itt küldök Neked egy kötetre való verset legmelegebb ajánlással. József Attila nevű egészen fiatal és roppant tehetséges költő versei. Bájos frissesség, színes sokrétűség és mindig meglepő spontaneitás. Nagyon örülnék, ha kiadnád ezeket a verseket.” Az ajánlásról József Attila is beszámol nővérének, József Jolánnak Bécsből írott levelében. Ezeket írja: „Itt említjük meg, hogy Lesznai Anna, Balázs Béla és Lukács György igen nagy költőnek tartanak, különösen az utóbbi – mint első világirodalmi – nem kozmopolita! kvalitásokkal rendelkező proletárlirikust, aki hivatva van mielőbbi nagyobb pénzküldeményedet kézhez venni. Fentemlített urak – külö-

nős tekintettel a «die Weltliteratur wie sei ist, und wie sei sein koll»-ra közösen levelet írtak Kner Izidornak, hogy J. A. könyvét kiadja.” Azt is tudjuk, hogy végezetül a kiadásból nem lett semmi, ugyanis Kner eredeti kiadói elképzeléseit nem akarta feladni, mellőzte ebben az időben a modern irodalom műveit. Mindenesetre ez az apró adat is azt igazolja, hogy *nem volt hatástalan* József Attila bécsi tartózkodása idején a korabeli Békés megyében sem, igen neves pártfogói akadtak, egyengették költői kibontakozását. (Forrás: A könyv mestere. Kner Imre levelezése korának költőivel, íróival, művészeivel, tudósaival. A leveleket összegyűjtötte és a jegyzeteket készítette Elek László. Magyar Helikon. 1969. 112. és 388. oldalak.)

A másik adatra a *Békésmegyei Közlöny 1934. november 21-ei* számában bukkantam: „József Attila a Baumgarten-díjjal kitüntetett kiváló költő, akinek verseit a B. K. úgyszólván hétről hétre közli, s aki az új magyar költészet igen kevés számú legjobbjai közé tartozik, ez év december havában új verseskötetet ad ki. A kötetnek Medvetánc lesz a címe és a költő régi és újabb verseinek válogatott gyűjteményét tartalmazza. A B. K. előfizetést hirdet országos munkatársának verseskötetére, amely egyszerűbb kiadásban 2 pengőbe, félbörbe kötött bibliofil kiadásban pedig 6 pengőbe kerül. A kötetre előjegyzést úgy a B. K. szerkesztősége, mint József Attila (Budapest, VII., Korong u. 6.) egyaránt elfogadnak.” A rövid közleményből két dolog tűnik ki: A Békésmegyei Közlöny „országos hírű munkatársának” tekintette József Attilát, és rendszeresen közölt tőle költeményeket. Azt azonban nem tudjuk, hogy az előfizetési felhívásnak végülis milyen eredménye volt a lap olvasóinak körében.

Adatközlők

Dr. Makai Ödönné József Etelka

Kelemen Kristóf szobrászművész hívta fel rá a figyelmemet. Budapest, Népköztársaság útja 32. IV. 24. szám alatti lakos. 1989. november 28-án gyűjtöttem adatokat tőle Sándor Lajossal együtt. Ezt követően több levelet is váltottunk. Az adatközlővel történt beszélgetés dokumentációs anyaga megtalálható az orosházi Szántó Kovács János Múzeum irodalomtörténeti gyűjteményében. Az adatközlő József Attila nővére. A leghitelesebb emlékekkel rendelkezik testvére életére vonatkozóan. Különösen közös, Öcsödön töltött kisgyermekkoruk emlékei elevenek. De emlékezik még a Gyulán eltöltött három napra is 1910-ből. Életrajzi adatai: 1904 márciusában született. Tehát egy évvel volt idősebb József Attilánál. Gyermekkorra azonos a költő gyermekkorával. Felnőttként férje Dr. Makai Ödön, József Attila gyámja Pócze Borbála halála után. 1989-ben nyugdíjas. Aktív éveit egy budapesti ruhaipari vállalatnál töltötte munkával. Dr. Makai Ödön és József Etelka házasságából három gyermek született: *Makai Zsuzsanna*, aki 1989-ben már szintén nyugdíjas. *Makai Péter* az Állami Operaház dizlettervezője. *Makai Ádám* mérnök Budapesten. Hárman tulajdonképpen ők József Attila legközelebbi rokonai. A költő nekik nagybátyjuk volt. Hármójuknak négy gyermekük és egy unokájuk van. Valamennyien fiúgyermekek. Ők Dr. Makai Ödönné József Etelka unokái, illetve dédunokái. Dr. Makai Ödön már nem él. József Etelka emlékeit közzétette a József Attila emlékkönyvben.

Koncsek Lászlóné Gebe Márta

Tóth Ferenc, a makói József Attila Múzeum igazgatója hívta fel rá a figyelmemet. Budapest, Fő utca 90. II. 3. szám alatti lakos. 1989. július 3-án gyűjtöttem adatokat tőle Judit Fabulával együtt. Ezt követően több levelet is váltottunk. Az adatközlővel történt beszélgetés dokumentációs anyaga megtalálható az orosházi Szántó Kovács János Múzeum irodalomtörténeti gyűjteményében. Több kézirat is birtokában van József Attilától. Rendelkezik a Szépség koldusa egy eredeti, neki dedikált példányával. Jó ismerője József Attila makói diákkorának. Édesapja Gebe Mihály József Attila internátusi igazgatója és matematikatanára volt. József Attila 1922–1923-ban tulajdonképpen neki írta és ajánlotta korai, főként szerelmes verseit. Életrajzi adatai: 1906-ban szüle-

tett, egy évvel volt fiatalabb József Attilánál. Együtt diákoskodtak a makói gimnáziumban, illetőleg többször találkoztak a DMKE internátusban. 1923 után megszakadt a kapcsolata József Attilával. Az adatközlő felnőttként kétszer kötött házasságot. Első házasságából egy leánygyermeke, második házasságából egy fiúgyermeke született. Második férje Koncsek László újságíró volt, aki előbb Makón, majd Szatmárban, később Berlinben és Budapesten dolgozott. A NÉPSZABADSÁG külpolitikai tudósítója is volt. Az adatközlő leánya 1989-ben Nyugat-Németországban él, kutató vegyész-mérnök. Fia Budapesten dolgozik. Gyermekének három gyermekük született. Leányának kettő, fiának egy. Az adatközlőnek ők unokái, több dédunokája is van. Az adatközlő emlékeit közreadta a József Attila emlékkönyvben, a KRITIKA című lapban és a Békés megyei Népújság KÖRÖSTÁJ mellékletében.

Dr. Kiss Károly

Tóth Ferenc, a makói József Attila Múzeum ny. igazgatója hívta fel rá a figyelmemet. Makó, Kálvin utca 30. szám alatti lakos. 1989. május 16-án gyűjtöttem adatokat tőle Ménesi Györggyel, majd Szabó Ferencsel együtt. Ezt követően többször meglátogattam, illetve leveleket váltottunk. Az adatközlővel való beszélgetés dokumentációs anyaga megtalálható az orosházi Szántó Kovács János Múzeum irodalomtörténeti gyűjteményében. Elsősorban József Attila makói diákkorára és internátusi elhelyezésére vonatkozó információkat kaptam tőle. Ezenkívül a költő battonyai hittanvizsgáját is jól ismeri, tekintve, hogy az adatközlő édesapja József Attila vendéglátója volt Battonyán. Életrajzi adatai: Két évvel idősebb volt József Attilánál, így csak iskolatársak és a DMKE-ben internátusi társak voltak. A makói önképzőkör munkájában közösen vettek részt. József Attila első makói öngyilkossági kísérlete idején búcsúlevelében is megemlíti az adatközlőt. 1923 után megszakadt a személyes kapcsolata József Attilával. Kiss Károly a makói gimnáziumban szerzett érettségi vizsga után a budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem közigazgatási szakán diplomázott, ezt követően rövid ideig díjtalan közigazgatási gyakornok volt Battonyán. Majd Makóra visszakerült, ahol előbb az alispán, majd a főispán titkára lett. 1945 júliusában főszolgabíró helyettes, 1946-tól 1950-ig főjegyző volt a makói központi járásban. A „nehéz években” elbocsátották állásából, ekkor répaátvevőként kereste kenyerét. Jelenleg nyugdíjas, Makón él battonyai származású feleségével, Nóra asszonnyal együtt.

Dr. Kovács József

Elek László, tanulmányom lektora hívta fel rá a figyelmemet. Orosháza, Posta utca 10. szám alatti lakos. 1989. október 16-án gyűjtöttem adatokat tőle. Ezt követően több levelet is váltottunk. Az adatközlővel magnetofonbeszélgetés is készült (Bárdos Zsuzsa irodalmi muzeológus készítette), ez az orosházi Szántó Kovács János Múzeum irodalomtörténeti gyűjteményében megtalálható. Elsősorban József Attila makói diák- és internátusi korára vonatkozó személyes emlékei vannak. Egyidős József Attilával, szobatársak voltak egy évig a

DMKE internátusban. Kitűnően ismeri József Attila „diákneveit” („Mister”, „Pucor”, „Néger”) és élményszerű emlékei vannak a közös diáksorsról. Elmondta, hogy „piros zsírral” többször megízestette József Attila zsizensikes köleslevesét, együtt jártak az internátusból az iskolába, közösen követtek el apróbb diákcsínyeket a hálóteremben is. Életrajzi adatai: 1905-ben született, Magyarbánhegyesről került előbb a makói, majd a békéscsabai gimnáziumba. Érettségi vizsga után elvégezte az Állatorvostudományi Egyetemet, majd Orosházán lett állatorvos, majd vezető állatorvos. 1989-ben már nyugdíjas, de azért az állatok gyógyítása változatlanul nagyon érdekli. Feleségével együtt Orosházán telepedett le, várományosa a gyémántdiplomának. Gyermekei felnőtt emberek már. Gyakran és szívesen beszél Orosházán diákoknak, érdeklődőknek József Attiláról, közös, rövid diákéletükről. Szabolcsi Miklós is megemlíti József Attila életéről szóló monográfiájában. („Fiatál életek indulója.”)

Shloss Zoltánné Szilágyi Katalin

Elek László, tanulmányom lektora és Tóth Ferenc, a makói József Attila Múzeum nyugdíjas igazgatója hívta fel rá a figyelmemet. Gyula, Móricz Zsigmond utca 5. szám alatti lakos. Gyulán „Virágos Kató néni” néven ismerik, tekintettel arra, hogy évtizedekig a gyulai virágboltban volt eladó. Makón nagyapja családi nevével „Erdei Katóként” emlegetik. 1920–1921-ben még Makón éltek, nagyapja háza olyan helyen volt, amely előtt elmentek a DMKE internátus diákjai a gimnáziumba menet. A kertben gyakran láthatták az „Erdei lányokat”. József Attila iskolabajárás közben papírlapokat dobált be a kerítésen, ezeken versek voltak. Az adatközlő sokáig őrizte ezeket, férjhezmenetele után azonban megsemmisítette őket. De rendelkezésére állnak ma is azok a kötetek, amelyek József Attila „zsengéit” is tartalmazzák. Ezekre a versekre ráismert, több vers címe mellé odaírta: „Ezt is nekem írta.” Többségükben kamaszos szerelmes versek voltak ezek, de közöttük volt a „Szeretném, ha vadalmafa lennék” kezdetű vers is. Az adatközlő szereti ezeket a költeményeket, többet kívülről is megtanult, s idős kora ellenére ma is tudja. „Erdei Katót” két könyv is megemlíti: Saitos Gyula (József Attila Makón) és Szabolcsi Miklós: *Fiatál életek indulója*. A NÉPSZABADSÁG 1962. december 2-ai száma, valamint a MAGYAR NEMZET 1975. április 7-ei számában olvashatunk olyan újságcikkeket, amelyek az adatközlő és József Attila kapcsolatára vonatkoznak.

Czomán Sándorné

Balanyi Miklós, a Mezőhegyesi Általános Művelődési Központ tanára hívta fel rá a figyelmemet. Mezőhegyes 47-es major 72. szám alatti lakos. 1989. április 5-én gyűjtöttem az adatokat tőle. Az adatgyűjtésben segítségemre volt Szabó Ferenc. Az adatgyűjtés dokumentációs anyaga megtalálható az orosházi Szántó Kovács János Múzeum irodalomtörténeti gyűjteményében. József Attila mezőhegyesi tartózkodásáról vannak hitelesnek tűnő, de egy kicsit bizonytalan emlékei. 1989-ben abban a részben felújított házban lakik, amely

1922–1923-ban Farkas Béla uradalmi írnok szolgálati háza volt, s ahol József Attila az írnok fiát, Farkas Zoltánt tanította. Az adatközlő nagyon jól ismerte az 1920-as évek majori állapotait. Személyes ismerője volt Farkas Zoltánnak, aki megítélése szerint jó, de nagyon eleven gyermek volt. Emlékezett Farkas Zoltán házitanítójára, rémlett neki, hogy Makóról, vagy Szegedről járt ki nyaranta a majorba egy nyurga diákfú, aki jól érezte magát Mezőhegyesen, gyakran beszélgetett az uradalom munkásaival, szívesen felkereste a kovácsműhelyt, esténként pedig együtt énekelgetett a majori fiatalokkal. Nem tudta, hogy ezt a fiatalembert József Attilának hívják és később költő lett belőle. Viszont amikor néhány versnek az élményanyagát pontosítani igyekeztem, megerősített abban a feltételezésben, hogy ezt „itt is írhatta volna a költő”. Az adatközlő nyugdíjas, szerényen, de megelégedetten töltötte egész életét a Külső-Mezőhegyes 47-es majorban.

Barabás Béla

Balanyi Miklós, a Mezőhegyesi Általános Művelődési Központ tanára hívta fel rá a figyelmemet. Mezőhegyes, Külső 47-es major 62. szám alatti lakos. 1989. április 5-én gyűjtöttem az adatokat tőle. Az adatgyűjtésben segítségemre volt Szabó Ferenc. Az adatgyűjtés dokumentációs anyaga megtalálható az orosházi Szántó Kovács János Múzeum irodalomtörténeti gyűjteményében. József Attila mezőhegyesi tartózkodásáról vannak hitelesnek tűnő, kissé bizonytalan adatai. 1920-tól folyamatosan a majorban lakott, 1989-ben is ott él. Böszörményi Béla uradalmi intéző udvarosa volt, meglehetősen tájékozott a korabeli viszonyokról. Az előző intézőket is jól ismerte, valamint Farkas Béla uradalmi írnokot, annak Zoltán nevű fiát is, akiről az a véleménye, hogy „buta gyerek volt, mégis ember lett belőle”. Személyesen ismerte Farkas Zoltán tanítónőjét, Früstök Évát is, aki véleménye szerint szigorú, de igazságos pedagógus volt. Visszaemlékezésében elmondotta, hogy milyenek voltak a majori viszonyok 1922–1923-ban. Emlékezett egy számára ismeretlen nagyobb fiúra, aki Farkas Zoltánt tanította. Sokat kellett vesződnie vele, mert „Zoli nagyon eleven gyerek volt, a játékon és hancúrozáson kívül más nem érdekelt”. Amikor József Attila ebben az időben írott verseit felolvastam neki, úgy vélekedett, hogy nagyon találó költemények azok, akár a mezőhegyesi majorban is megtörténhetek volna azok a leírások, amelyeket hallott. Az adatközlő nagyon sokáig dolgozott a jelenlegi Mezőhegyesi Mezőgazdasági Kombinátban, 1989-ben már nyugdíjas, de el sem tudná máshol képzelni az életét.

Balanyi Miklós

Mezőhegyes, Kórház utca 36. szám alatti lakos. Mezőhegyesi születésű, 1941 óta tanít Mezőhegyesen. A nyugdíjkorhatárt már elérte, de még mindig dolgozik. A Mezőhegyesi József Attila Általános Művelődési Központ pedagógusa. Középiskolai tanulmányait a kiskunfélegyházi tanítóképző intézetben kezdte, majd a székelykeresztúri tanítóképző intézetben fejezte be. Az iskolák körzete-

sítéség a Mezőhegyes, Külső 47-es major tanítója volt, majd a majori iskola megszűnése után a Mezőhegyesen megszervezett, tanyai gyerekeknek férőhelyet biztosító kollégium dolgozója lett, amely jelenleg az Általános Művelődési Központ részeként működik. Tanít is az ottani általános iskolában, földrajz és biológia tárgyakat, vezeti a fotósakkört. 1989-ben is kitűnő ismeretei voltak az egykori majori iskoláról. Annál is inkább, mert fiatal tanító korában Czomán Sándorné „kosztosa” volt, az ő házában ebédelt, reggelizett és vacsorázott. A Külső 47-es major szinte teljes jelenlegi lakosságát tanította, annak idején nagyon emberi viszony alakult ki közte és tanítványai között. 1989-ben is szívesen látják a „tanító urat” a majorban. Az adatközlő nem csupán abban volt segítségemre, hogy elkísért egykori munkahelyének szinterére, hanem abban is, hogy igen jó emberi és pedagógiai érzéssel „megszólaltatta” azokat, akiktől értékes információkat szereztem József Attila mezőhegyesi tartózkodására vonatkozóan.

Szabados János Elemér (1898–1974)

Kevermesen született és Battonyán halt meg. Visszaemlékezését az 1960-as években, többszöri beszélgetés alkalmából Battonyán gyűjtöttem. Eredeti neve Misurda János Elemér volt. 1966-ig, nyugállományba vonulásáig a tompapusztai általános iskolában dolgozott tanítóként. Naponta vonattal kijárt a Battonyához 10 kilométerre lévő Tompapusztára, amely közvetlenül határos volt a Mezőhegyes, Külső 47-es majorral. Hét évvel idősebb volt, mint József Attila. Az 1920-as években a battonyai fiatalság egyik vezetőjeként tevékenykedett. Részt vállalt a battonyai cserkészcsapat, majd a levették munkájából. Évekig levanteoktató is volt Battonyán. A hozzá korban közeli battonyai tanítókat, azok családjait jól ismerte. Barátja volt annak az ifj. Kiss Károlynak, aki József Attila battonyai internátusi társa volt Makón. De személyesen ismerte Cornea Simon görögkeleti (román) papot is, akinél hit- és erkölcsstanból 1922–1923-ban két alkalommal is osztályozó vizsgát tett József Attila. Az adatközlő hívta fel figyelmemet József Attila rövid battonyai tartózkodására. Kikísért annak idején az aradi úton lévő Balta-kereszthez, s elmondta mindazt, amit tanulmányomban igyekeztem részletesen kifejteni és bizonyítani is. Az adatközlővel folytatott beszélgetések nagyon ösztönzőek voltak témám szempontjából. 1974-ben bekövetkezett halála után egy ideig feleségével még néhányszor beszéltem, azonban az ő halála után, tekintettel arra, hogy gyermekeik nem voltak, újabb adatokat már nem tudtam szerezni. Szabados (Misurda) János Elemér nagy tekintélyű pedagógus volt Battonyán.

Babits Rezső (1902–1980)

Battonyán született és Keszthelyen halt meg. Édesapja igazgató-tanító volt Battonyán. A gimnáziumot a makói iskolában végezte, a DMKE internátus tagja is volt. Három évvel idősebb volt József Attilánál. Bizonyos tekintetben önképzőköri vetélytársak is voltak. A Csanád Vezér Főgimnáziumban hárman versengtek a versírásból az önképzőköri díjért: Babits Rezső, Csillag István és

József Attila. Babits Rezső és Csillag István felsőbb osztályúak voltak, mint József Attila, aki a régi V. osztályos korában elnyerte előlük az 50 koronás pályadíjat. Tulajdonképpen nem is indulhatott volna a díjért folyó versenyben, hiszen erre lehetőségük csak az akkori VII. és VIII. osztályos gimnazistáknak volt. A visszaemlékezés szerint József Attila nagyon büszke volt erre a sikerére, megtépázott önbizalmát az önképzőköri pályadíj elnyerése visszaállította. Ettől kezdve tekintélye lett „a Miszternek”. Babits Rezső és József Attila versengése azonban tovább tartott. Egy alkalommal Babits Rezső azt kifogásolta, hogy túlzottan kompromittáló a Csökkérés tavasszal című József Attila vers Gebe Mártára vonatkozóan. Ez a nézeteltérés azonban nem végződött feloldhatatlan haraggal kettejük között. Amikor József Attila Battonyára jött vizsgázni hittanból, battonyai ismerősei között Babits Frigyes is társai és baráti köre közé tartozott. Az adatközlő végülis nem lett számottevő költő, járásbírószági hivatalnokként ment nyugdíjba, és emlékei között megőrizte József Attilához fűződő kapcsolatait is.

Babits Zsolt (1904–1980)

Battonyán született és itt is halt meg. Visszaemlékezését az 1960-as években folyamatosan gyűjtöttem. Édesapja igazgató-tanító volt Battonyán, az adatközlő Babits Rezső testvére. Ő is a makói Csanád Vezér Főgimnáziumban tanult, tagja volt a DMKE internátusnak. Mindössze egy évvel volt öregebb József Attilánál. Az internátusból ismerte a költőt, többször beszélgettek is egymással. Babits Zsolt szerényebb, visszahúzódobb volt, mint Rezső bátyja, vitái nem voltak József Attilával. Költői babérokra ő sohasem pályázott. József Attila battonyai 1922–1923-as tartózkodására határozottan emlékezett. Babits Zsolt is a Szabados (Misurda) János Elemér köré csoportosuló fiatalok közé tartozott. Visszaemlékezésében azt is megemlítette annak idején, hogy ismerősei és barátai között volt József Attilán kívül más művész is: Takács Antal, akiből jőnevű festő lett. Szabados János Eleméren, Rezső bátyján, Takács Antalon kívül Bánhegyi István, Ikládi József is ki-kijártak néha a battonyai Zsilka-iskolához, az előtte lévő Balta-kereszthez. Ott sokat beszélgettek vallási kérdésekről is, feltűnt neki József Attila „másfajta vallásossága”. Az adatközlő az érettségi vizsga letétele után hivatalnok lett Battonyán, nyugdíjazása előtt a battonyai járásbírószágon fogalmazóként dolgozott. Emlékezett arra az irodalmi délutánra, amikor Dr. Espersit János, Dr. Diósszilágyi Sámuel és Juhász Gyula tartottak előadást Battonyán, abban azonban nem biztos, hogy ezen József Attila is részt vett volna. Felesége jelenleg is Battonyán él, ő is kishivatalnok volt, ma már nyugdíjas.

Rezümék

László Takács: Quatre étapes dans la vie d'Attila József (Gyula- Öcsöd – Mezőhegyes – Battonya)

L'auteur est pédagogue. A partir du milieu des années 1960 il s'occupait de l'étude des rapports liant le poète Attila József à la province Békés, et de la mise de ces rapports à profit de l'enseignement pratique. Ses petites études portant sur ce thème, ont été publiées dans la „Vie de Békés”, „Enseignement de la littérature hongroise” et dans „l'Éducation Publique”. En 1987, à l'occasion du 50-e anniversaire de la mort de Attila József il a décidé de généraliser ses études, de les compléter et d'en composer un livret ayant pour but de donner la possibilité à notre enseignement de littérature d'enseigner le grand poète d'une manière impressionnante, attachée à la patrie plus étroite.

L'analyse des rapports entre Attila József et la province Békés demande une explication, puisque les villes et les villages qui jouaient un rôle important dans la vie du petit enfant et puis du jeune homme Attila József, n'appartenaient pas à l'époque, où bien actuellement n'appartiennent pas déjà à la province Békés. Le petit enfant Attila József fut soigné par la Ligue Nationale de Protection d'Enfant, et c'est ainsi que le 21 mars 1910 en ensemble avec sa soeur ainée Etel, il fut envoyé à *Öcsöd*, à la maison de *Ferenc Gombai*, d'un paysan riche. L'année scolaire 1911/1912 il commença ses études à l'école réformée du premier degré à *Öcsöd*. Il passa deux ans à *Öcsöd* et le 19 juin 1912 en ensemble avec sa soeur ainée il regagna la maison de sa mère. Il termina la deuxième classe du premier degré à l'école populaire de la capitale à Budapest, à la rue Ipar, et puis il fit ses études à l'école du 67 de la rue Mester d'aujourd'hui. Les deux années passées à *Öcsöd* laissèrent des traces remarquables dans son esprit, sa prose et ses poèmes en font preuve. *Öcsöd* – qui appartient aujourd'hui à la province Szolnok – dans les années 1910–1912 se trouva au coin le plus nord de la province Békés. Après la mort de sa mère les conditions de famille du poète se tournèrent d'une telle manière que jusqu'à son âge adulte, le mari de sa soeur ainée Jolán, M. Ödön Makai devint son tuteur. En 1920 Ödön Makai l'aida à entrer dans la gymnase générale royale d'État hongroise à Makó (école secondaire), et obtint pour lui un logement à l'internat de Makó de „l'Association de l'Éducation Publique de la Hongrie du Sud” (DMKE). Le poète termina l'année scolaire 1920/1921 ici. Il passa les vacances d'été à *Mezőhegyes*, où il reçut le logement et l'hébergement en récompense pour l'enseignement des enfants des familles riches. En 1923 il

quitta la gymnase de Makó, mais au conseil de ses deux professeurs *Ödön Galamb* et *Béla Tettamanti* il décida de passer un seul examen sur des matériaux de la 7-e et de la 8-e classe. Plusieurs preuves montrent qu'en 1923 il passa son examen de qualification sur la religion pravoslave à *Battonya*.

Mezőhegyes et Battonya appartiennent aujourd'hui à la province Békés, mais jusqu'à 1950 tous les deux appartenaient à la province Csanád. Cette étude tâche de prouver que les impressions du poète obtenues à Mezőhegyes et à Battonya ont pu être déterminantes pour sa poésie ultérieure. En février 1937 Attila József demanda un travail à la Société d'Action de l'Industrie de Papier Hongroise. Il voulut travailler en tant qu'employé et il annexa à sa demande écrite une courte esquisse de son autobiographie, ce qui fut publiée après sa mort par le journal *Belle Parole* (*Szép Szó*) sous le titre de *Curriculum Vitae*. Tout ce qui a été écrit dans cette esquisse d'autobiographie nous considérons comme une ressource d'importance fondamentale pour notre thème.

Enfin, cette étude essaye de faire un tour d'horizon sur le souvenir de Attila József à la province Békés, et comme annexe, elle donne quelques propositions pour l'analyse moderne au cours de l'enseignement du poète dans les écoles. En premier lieu, elle considère comme important et comme exemple à suivre les domaines de l'éducation poliesthétiques. Une bonne possibilité dans ce sens est offerte par la prise en considération et la comparaison des traits similaires dans l'art de *Attila József*, de *Béla Bartók* et de *Gyula Derkovits*.

László Takács

Vier Stationen im Lebenslauf von Attila József (Gyula – Öcsöd – Mezőhegyes – Battonya)

Der Autor ist Pedagoge von der Mitte der 1960er Jahre an beschäftigte ihn die Aufarbeitung der Beziehungen Attila Józsefs zum Komitat Békés und ihre Verwendung in der Unterrichtspraxis. Kleinere Schriften von ihm zu diesem Thema erschienen in den Publikationen „Békéser Leben“, „Ungarischunterricht“ und „Erziehungswesen“. Am fünfzigsten Jahrestag des Todes von Attila József im Jahre 1987 faßte er den, diese Schriften zusammenzufassen und zu einem kleinen Band zu ergänzen, ausdrücklich mit der Zielsetzung, mit ihrer Hilfe unserem Literaturunterricht die Möglichkeit zur erlebnishaften, auch an die engere Heimat gebundenen Lehre des Dichters zu verhelfen.

Die Aufarbeitung der Beziehungen zwischen Attila József und dem Komitat Békés ist erklärungsbedürftig. Die wichtigeren Ansiedlungen, die Stationen des Kindes und später Jugendlichen Attila József waren, gehören ursprünglich nicht oder gehören nicht mehr zum Komitat Békés. Das Kleinkind Attila József gelangte in die Pflege der Landes-Kinderschutzzliga und kam am 21. März 1910 zusammen mit seiner älteren Schwester Etel nach *Öcsöd* ins Haus des Bauern *Ferenc Gombai*. Im Schuljahr 1911/12 begann er in der reformierten Elementarschule in Öcsöd seine Schulausbildung. Zwei Jahre verbrachte er in Öcsöd, und am 19. Juni 1912 kam er wieder mit seiner Schwester zur Mutter zurück. Die zweite Klasse absolvierte er schon in der hauptstädtischen Volskschule in der Ipar utca in Budapest, danach ging er in die Schule in der heutigen Mester utca Nr. 67.

Die in Öcsöd verbrachten zwei Jahre haben tiefe Spuren in seiner Seele hinterlassen, diese ist in seinen Prosaschriften und Gedichten gleichsam nachweisbar. Das heute zum Komitat Szolnok gehörende Öcsöd lag in den Jahren 1910–12 in der nördlichsten Spitze des Komitats Békés.

Nach dem Tode, seiner Mutter gestalteten sich die familiären Umstände Attila Józsefs so, daß bis zu seiner Volljährigkeit der Ehemann seiner älteren Schwester Jolán, Ödön Makai, sein Vormund wurde. Ödön Makai hat ihn 1920 ins ungarische königliche staatliche Hauptgymnasium von Makó einschreiben lassen und verschaffte ihm einen Platz im Internat des Kulturvereins Südungarns (DMKE) in Makó. Hier schloß er das Schuljahr 1920/21 ab. Die Sommerferien verbrachte er in *Mezőhegyes*, wo er für den sommerlichen Nachhilfeunterricht Kost und Logis erhielt. 1923 schied er aus dem Gymnasium, doch beschloß er auf den Rat zweier seiner Lehrer, *Ödön Galamb und*

Béla Tettamanti, aus dem Unterrichtsstoff der VII. und VIII. Klasse eine zusammengefaßte Prüfung abzulegen. Mehrere Anzeichen Sprechen dafür, daß er in griechisch-katholischer Religions- und Sittenlehre im Jahre 1923 in *Battonya die Versetzungsprüfung abgelegt hat*.

Mezőhegyes und Battonya gehören heute zum Komitat Békés, bis 1950 gehörten sie allerdings zum Komitat Csanád. Die Aufarbeitung versucht zu beweisen, daß seine Erlebnisse in Mezőhegyes und Battonya in seiner späteren Dichtung bestimmend gewesen sein könnten.

Im Februar 1937 wandte sich Attila József um eine Stelle an die Ungarische Papierindustrie AG. Er wollte sich als Angestellter verdingen, und als Anlage zum Antrag verfaßte er seine kurze Lebenslaufskizze, die von der Zeitschrift Szép Szó (Schönes Wort) nach dem Tod von Attila József unter dem Titel *Curriculum vitae* veröffentlicht wurde. Was in dieser Lebenslaufskizze geschrieben wurde, sehen wir aus der Sicht des Themas als eine grundlegend wichtige Quelle an.

Zum Schluß versucht diese Aufarbeitung einen Überblick des Andenkens des Dichters Attila József im Komitat Békés, und im Anhang gibt sie auch einige Vorschläge zur zeitgemäßen Aufarbeitung seiner Lehre. In erster Linie seien die Bereiche der sogenannten polyästhetischen Erziehung wichtig und zu befolgen. Eine günstige Gelegenheit biete dazu die Berücksichtigung der verwandten Züge in der Kunst von *Attila József, Béla Bartók und Gyula Derkovits*.

KÉPMELLÉKLETEK

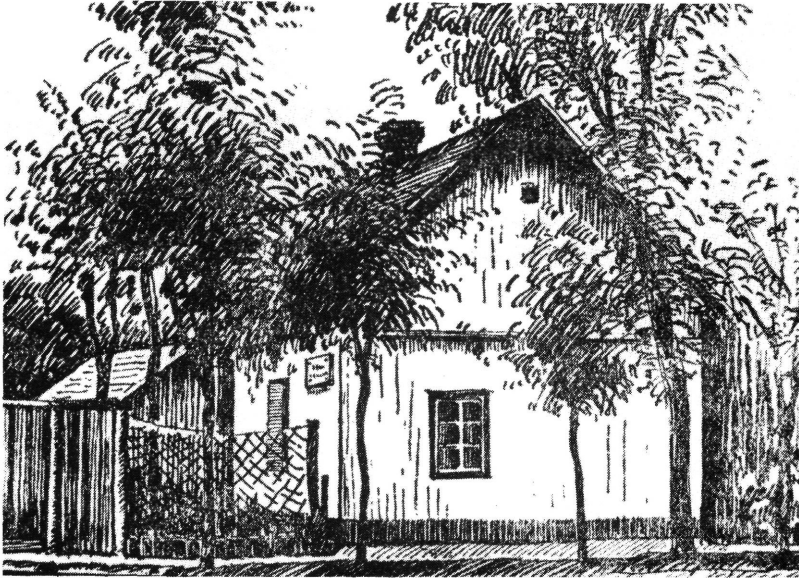

József Áronné három gyermekével: Attilával, Jolánnal és Etelkával (1908).

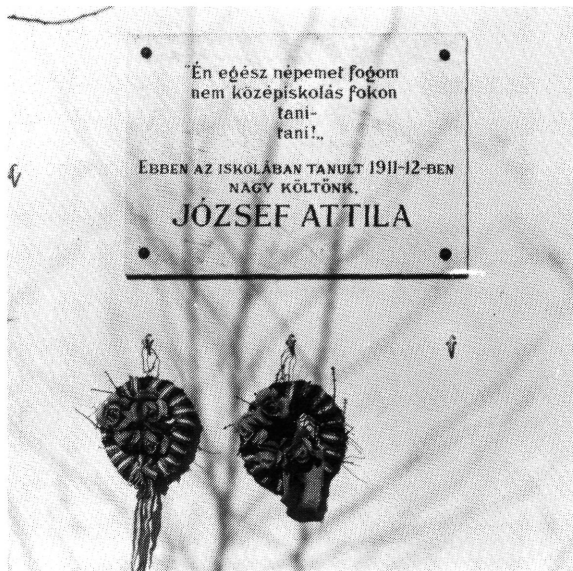
Eredetije a Petőfi Irodalmi Múzeum fotóarchívumában.
(Mihalik József reprodukciója, 1989.)

Az egykori gyulai gyermekvédő intézet épülete, ahol Ócsodra „kihelyezése” előtt három napot eltöltött József Attila, Etelka nővérével együtt. (Nagy Imre felvétele, 1989.)

A Gombai-féle ház Öcsödön. (Az Arany János u. 5. számú eredeti épület rajzát a Jászkunság 1955. évi 2. számából vettük át. Nagy Imre reprodukciója.)

Emléktábla az öcsödi iskola falán.
(Nagy Imre felvétele, 1989.)

Az öcsödi iskola épülete ma. Az ún. váncsodi iskolát 1989-ben felújították, s ott kapott helyet a községi helytörténeti gyűjtemény részeként a József Attila-emlékszoba is.
(Nagy Imre felvétele, 1989.)

A mezőhegyesi ACSEV állomás az 1920-as években. Itt többször megfordult József Attila. (Nagy Imre reprodukciója, 1989.)

Mezőhegyes, 47-es major, 72. szám alatti ház. Előtte az adatközlő özv. Czomán Sándornéval. Ebben a házban volt házitánító József Attila 1922—1923-ban. (Nagy Imre felvétele, 1989.)

Mezőhegyes, 47-es major, 72. szám alatti ház. Farkas Béla uradalmi írnok volt lakása, ahol József Attila az írnok fiát, Farkas Zoltánt tanította a nyári szünidőben. (Nagy Imre felvétele, 1989.)

Mezőhegyes, 47-es major, 72. szám alatti ház. Farkas Béla uradalmi írnok lakásának egyik fele. A ház másik felét az 1950-es években lebontották. Jelenleg az adatközlő Czomán Sándorné lakja. 1922—1923-ban feltételezhetően ilyen volt ez a ház. (Nagy Imre felvétele, 1989.)

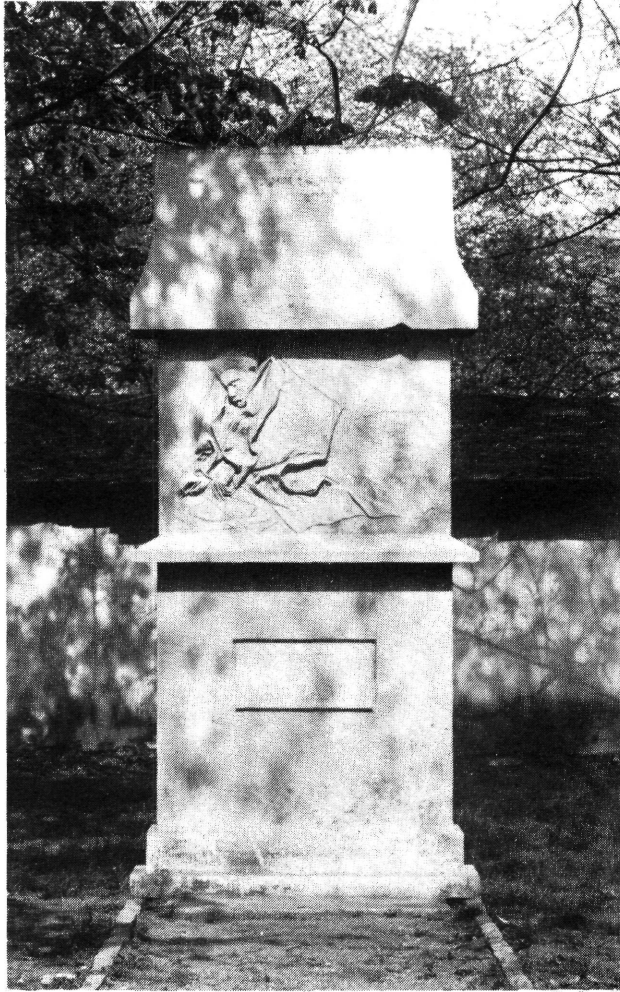
Böszörményi Béla uradalmi intéző lakása Mezőhegyesen a 47-es majorban. Az 1920-as évekhez viszonyítva kisebb felújításokat végeztek rajta. (Nagy Imre felvétele, 1989.)

A Mezőhegyes, 47-es major, elemi, majd később általános iskolája. Ma lakásként használják. Az 1920-as évekhez képest kissé felújított állapotban. (Nagy Imre felvétele, 1989.)

A József Attiláról elnevezett Mezőhegyesi Általános Művelődési Központ, a park felől. (Nagy Imre felvétele, 1989.)

Melocó Miklós szobrászművész József Attila emlékműve a Mezőhegyesi
Általános Művelődési Központ parkjában.
Az emlékmű négy oldalán József Attila Hazám című versciklusának teljes
szövege olvasható. (Nagy Imre felvétele, 1989.)

Tervek Mátának!

Tavaszi ének

Éneklém a tavaszt a gyereket
Bimbózó ifjú zórá reményét
Szerelemes szívem sóhaját
S csilligatom országomját
Nekem nyitják minden béréket
- A vérem jólelkűs gyereket
S a Nap elém hajol
És rám kacag, miyen tavaszt
- Ó, pompa, sziv, édes tavaszt!
Ének Mátának minos sehol

Tavaszi lélekre zeneje jár
A szello' naan hegedű
Rügyezőnk ifjú lámpások
Az a okon asztal
Lukó nyitit szeretem vérek
S a sokom jólelkűs gyereket

- Vén Földünk hogy forog!
S a kék ég is milyen magas,
Ó pompa, szin, ó dús Tavasz!
- Réá ha gondolok.

Itt íkes, hűmes szőnyegtek,
Ott északon a bús hegyek,
Hol nem gondolnák rá soha
De arra nem megyek...
- Rikóits, daltól szegény Lotok
- That, a Földünk hogy forog!
That szeretni íaz!
Mig jó" a Tél, ki beharaz
- Ó, pompa, szin, ó dús Tavasz!
S a halál elterá.

Mezőhegyes, 1922 jún. 18.

József Attila

A Tavasz ének című vers kézírata, Mezőhegyes 1922. június
18-i dátumozással és József Attila aláírásával. A Gebe
Mártának írott versek egyike.

A kézirat eredetije a Makói József Attila Múzeumban.
(Tóth Ferenc szíveségéből). 1989.)

23. IV. 26.

Kedves Etelkám,

még mindig nem kaptam hírt Me-
zöhegyesről, de meghívtak - kóvetve -
& is ott majd megbeszélsem a dolgok
körüket, eredj el. Kézimunka-
kereskedésbe is kíváncsi vagyok, hogy
100 cipkeverő - órsó mennyire ké-
rül, illetőleg csak t-nek az árát tudd
meg. A 4 valand legkisebbbe hátfőre
sápadni. - Kérve tartok majd le-
veleznél kedvvel. A Csendes megkaplak
Eszéknek mindnyifokból. Alia

Espersit János dr.
ügyvéd
Makó
Telefonszám 51.

LEVELEZŐ-LAP.

József Etelka

Budapest

VI. Lovag 371

AA/328

04/259
7A 436

... még mindig nem kaptam hírt Mezőhegyesről, de meghívtak ...” József Etelkának írott levél Makóról 1923. IV. 26-i dátumozással. Eredetije a Petőfi Irodalmi Múzeum kéziratárában.

Kedves Etelkám!

Adt írod, hogy nem tudod szpon-
golin, miért nem írok neked! ?
Pedig az könnyen érthető. Kaptam
a gyámmentől egy levelet, amelyben
ad íra, hogy Lucie és Péter az mond-
ták nekik, hogy én nagyon fenn-
hajrázó leveleket írok neked. Nagy-
szerelességet. Kérném, ha egy (egy) o-
lyan levelet elküldesz, amit én
igazán nem emlékszem olyan
levelekre.

Itt én nagyon jól érzem magam
székinélve a füstöl, aki igazán
nehéz írákat szok.

Hogy hívó utasítok Lucie-ét, az
igazán nem írok kezelebről,
különben is olvashatatlannak a nagy
valószínűsége.

A helyegyetek körül majd
szegényemberben az internetben.

Írte képen van igazán dolmány
ra és pászor. Küld el azt a do-
mányt, légy szives, ami ott van.
Egy hét óta alig eszem egy falat-
.

tot, mert az a hirtven oléka olóány,
amit idejöveteleket kaptam, mármint
alfogyott. Nagy szünetésem van jelen-
re is, de azt ne kioldj, mert most
nagy is sokkal tartozom Neked.

A felismerésem elvire kérésömön.

Utolag van itt is. Nagyon 57° celsius.

Lacimale kérésömön a "Szerecsendok" és
kérd meg őt, leg, szives, hogy siessen
vele, és ha késem volna kéne, nagy
a szöveget gyékeldekké olója.

Utolag meg Lacimale, hogy jöjjön
kiasó után nézni. Az kérésem megpa-
rti. Ah kéresek és szögóra vanak.

Utolag, hogy legyen jól szed ma-
god, jöjjön, ha a kérésre nagy.

Nagyon utólag, hogy jöjjön kérésre
fogor és nagyon kérésömön szivesse-
gesen, de nem fogadom el, mert
nem akarom a "Te kérésre megpa-
rti" en tanulmányaim jelzése fel-
használni. Pláne ha tudnád, hogy
en nagy irányt követek.

A levélbe nem csak voltam szöve-
kelt írni, hanem egyebet is

Ah kioldj meg kérésre utólag.
Az, amit valam iróttam meg, tovább
ha az. A másodszoros kérésömön.

Asztalos, mi van és mi lesz a
obscúrnál? Nekem trükkösem van
rájok.

Nagy tudom, hogy a Neked külb-
lött leveleimet moncsal Te olvasod
el. Ezt a levelemet is mindet, amit
csak fogok küldeni éppot el, vagy
kajpa össze, de mindenesetre semmi
attól meg, most ellekesező otthon,
mivel nem bírom abban, hogy magam
nál fogdol tartani, kénytelen leszek
a levelezésemet beakasztani. Ad hi-
nem, hogy a eslekedetem okát ma-
gad is könnyen becsodol.

Nagyon sokat szeret
össé

Attila

„Itt én nagyon jól érzem magam, eltekintve a fiútól, aki
igazán nehéz órákat okoz . . . Meleg van itt is. Napon 57
fok Celsius . . . Itt zenészek és zongora vannak . . .”
Mezőhegyesről 1923 nyarán József Etelkának írott levél.
(Eredetije a Petőfi Irodalmi Múzeum kéziratárában.)

Versek Mártuskaának

Nagy ajándékok tava

Ökönyvi nagy tubinkóval adok,
Akarsz nyakamba s nézd hogyan ragyog
Szíved fölött, a melleid közepén,
Lodóld, hogy izzik, mint paradics, a fém.

Rememből fődre koszorút szövök,
Mint istennőhöz, ha azád nagy jóvök.
Mlad szégyemmel, tűnkekkel verem,
De rajt' ne járj, mert ott soha nem leszem.

Ha szonyarol hát asszubbost adok,
De pár sóléllő könnyed benn hagyok
I ha érezed, hogy az ize keserű,
Azért csak add, nincs édesebb medű.

Ha lested fázik, lakem rád adom,
Két vállad bársomnyal belakatom.
E' rozskeló agyam, ha éhesek -
Lükéségbe nálam soha nem leszel.

A Gebe Mártának ajánlott versek közül egynek a kézírata.
(Az eredeti Konksek Lászlóné Gebe Márta tulajdonában.
A reprodukciót Judit Fabula készítette, 1989.)

Mártának Karácsonya

Versemmel hogyha megelegszel
Kínáltam mégis márt elegszet -
Fogadd pl: véres, könnyes ékszer.
Márió 1922. József Attila

Ó, zordon Szépség, trónusodhoz jöttem,
Bús koldusod, ki elfáradt szegény.
Vér-rózsák nyíltak lábom vak helyén,
De trónusodhoz mégis elvetődtem.

Ó zordon Szépség, mosolyogsz fölöttem
S hallgatva ülsz a dús Élet hegyén.
Egy ájult lelket hoztam. Az enyém
És följajulom Néked összetörten.

Örökkön verte mákonyos varázsod,
Most oly hideg, mint néma mosolygásod.
S várna reá száz büszke viadal.

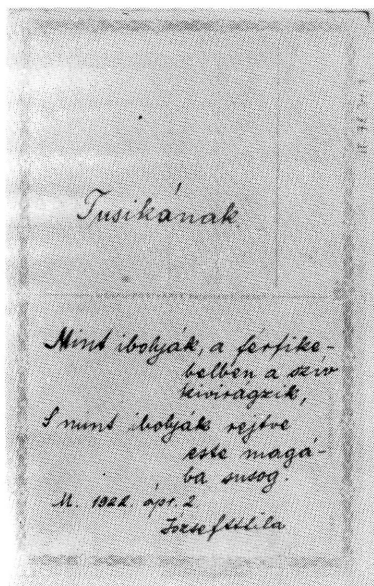
Ó hívd életre ápoló szavakkal,
Illesd meg homlokát meleg ajakkal!
Ó Szépség, nézz rá: olyan fiatal.

5

A Szépség koldusa című verseskötet Gebe Mártának dedikált példánya József Attila bejegyzésével.

Az eredeti verseskötet Koncsek Lászlóné Gebe Márta tulajdonában. (A reprodukciót Judit Fabula készítette, 1989.)

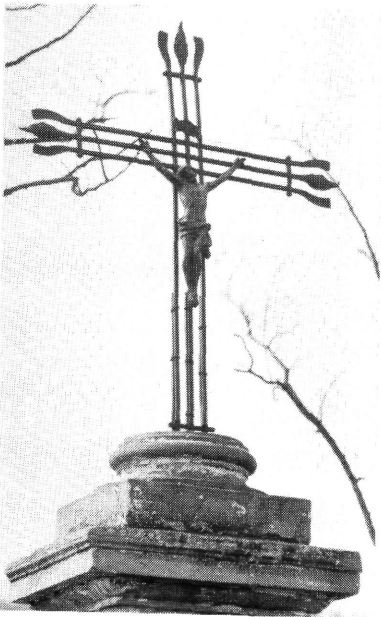
Gebe Mártának írott képes
levelezőlap. Tülső oldala szép
ibolyákat ábrázol.
Eredetije a Makói József Attila
Múzeumban. (Nagy Imre
reprodukciója, 1989.)

Gebe Márta diákkori képe 1922-ből.
Eredetije a Makói József Attila
Múzeumban. (Nagy Imre
reprodukciója, 1989.)

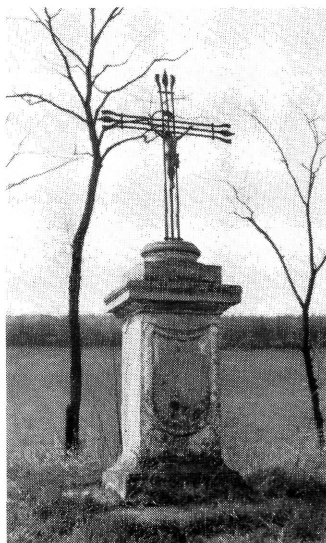
Koncsek Lászlóné Gebe Márta budapesti otthonában. Előtte az asztalon a „Kritika” egyik száma, címlapján fiatalkori fényképével. (Judit Fabula felvétele, 1989.)

A battonyai Balta-kereszt, amely a Lázadó Krisztus című költeményének megírására ihlette József Attilát. (Nagy Imre felvétele, 1989.)

A Balta-kereszt Battonyán az Aradi út mentén az úgynevezett Szionda-halmon. A battonyai fiatalok kedvelt kirándulólöhelye volt. (Nagy Imre felvétele, 1989.)

A Balta-kereszt Battonyán. Nevét Balta Emánuel földbirtokosról kapta, aki 1854-ben állította kegyeletből. Ezt a ténynt a kereszt talpazatán lévő szövegből tudjuk. (Nagy Imre felvétele, 1989.)

Lázadó Krisztus

- O, kőműves, ne légy Te a Főnök!
'Ne légy, más, mint az igazságos kr
Tóth Károly adja de azért el ne vedd a
Köszönet.

Vagy ne maradj olyan káros - palotádéba,
És ne ki, nezd meg, az égad. mi a csinal?
Képződ nem mosná élet-embert ember
Állka.

I. feladat kömpü ön a főnök letörni.
Tanulmányt meg íllén is, kőm -
En törtöm s nem lesz vacsorám, csak föld-
Olyan.

A feladat azért mégis kivédtem csak.
Es mit csak meg, szaga jatiné csak, ok,
Tököt gőnyedtem. Ne kivédtem, ha én
Köszönet.

Nezd ameddig csak betem, csimélem,
Bár kéremem csalanmark helyeségül

I. feladat, csak nem, a köztudott
állom

De add kölcsönbe legelőbb subádat,
Teged nem át el átök és eső,
Szép utkardegyed van is nagyon, ott a
Köszönet

Köszönet fűrésze meg munkánál eleget.
Köszönet aq, am is híd, a föld
s a romjoravak a vállalkozó, kőm,
Érde.

I munkában, kőm, csak amíg, mind Te
Kőm, paraszodban is a költő is
Köszönet aq, am is híd, a föld
Köszönet

A szemed lesz, hogy mindent lass
Köszönet aq, am is híd, a föld
Köszönet aq, am is híd, a föld
Köszönet aq, am is híd, a föld
Köszönet aq, am is híd, a föld

Feladat (munkánál) csak csak, csak,
Köszönet aq, am is híd, a föld
Köszönet aq, am is híd, a föld
Köszönet aq, am is híd, a föld

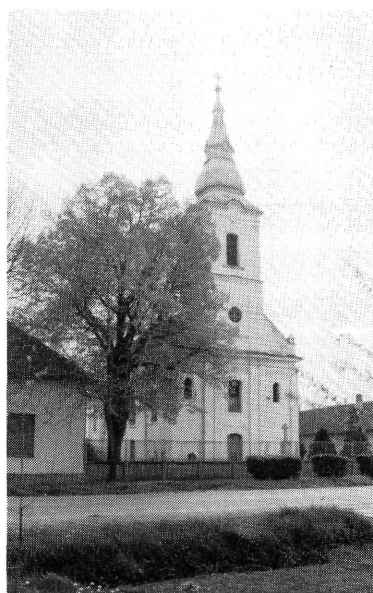
Köszönet aq, am is híd, a föld
Köszönet aq, am is híd, a föld
Köszönet aq, am is híd, a föld
Köszönet aq, am is híd, a föld

2. Kézirat, 1918. okt. - Kézirat, 1918. okt. 11.

József Attila Lázadó Krisztus című versének kézírata. A kéziratot A legutolsó
harcos című verseskönyvének hasonló kiadásából vettük át. (Közvetette Tóth
Ferenc. Helikon Kiadó, Budapest, 1989.)

A battonyai volt ACSEV állomás 1989-ben. Ide érkezett József Attila. (Nagy Imre felvétele, 1989.)

A battonyai görögkeleti román templom, amely 1922—23-ban is ilyen lehetett. (Nagy Imre felvétele, 1989.)

A battonyai görögkeleti román parókia épülete, ahol József Attila hittanvizsgát tett Cornea Simon esperesnél. (Nagy Imre felvétele, 1989.)

A battonyai községi polgári fiúiskola tanári kara 1916-ban. Az ülő sorban balról a második, reverendában és szakállal, Cornea Simon görögkeleti román esperes, óraadó, akinél József Attila hittanból vizsgázott. (Nagy Imre reprodukciója, 1989.)

Idős Kiss Károly battonyai tanító fényképe az 1920-as évekből. Lakása Battonyán az úgynevezett Borsos-iskolában volt, ahol fia, ifj. Kiss Károly kérésére két ízben is vendégül látta József Attilát. (Nagy Imre reprodukciója, 1989.)

Vedres Szüleim!
A levelet József tőle írták, volt már a múltkoriban ma munkáim, meggyűntek munkáim jól fogadom. Megint azaz, jöjjön át. Szívedes névvel, és megmagát, és a világot. A levelet csak küldeni, akkor is kérem, mert kifogytam teljeseen. A munka, meggyűnt az újabb majd az új feladatok. Szívedes levelet lehet tudni, mint levelet, és azt nem is írni sokat. Sok, meggyűnt dolgum van, különben a nagy nap, melyről

az előbbi leveleben írtam.
Sok jó!
A Makóról

ifj. Kiss Károly szüleihez írott levele Makóról, melyben József Attila várható érkezéséről tudósít. Eredetije a Makói József Attila Múzeumban. (Nagy Imre reprodukciója, 1989.)

A battonyai úgynevezett Borsos-iskola azóta lebontott épülete, ahol József Attila Kiss Károly tanító vendégeként lakott 1922—1923 nyarán. A fénykép eredetije a battonyai helytörténeti gyűjtemény tulajdonában, ifj. Kiss Károly adományaként. (Nagy Imre reprodukciója, 1989.)

Dr. Kiss Károly és felesége makói lakásukban 1989-ben. Kiss Károly Makón József Attila iskola- és internátusi társa volt 1922—1923-ban. (Nagy Imre felvétele, 1989.)

Szabados János Elemér, József Attila
battonyai iskolatársa. Élete végéig
Battonyán tanítóskodott.

A fénykép eredetije a battonyai
helytörténeti gyűjteményben. (Mihalik
József reprodukciója, 1989.)

A battonyai Babits-testvérek. A kép jobb szélén Babits
Frigyes, József Attila makói iskola- és internátusi társa, bal
szélén Babits Zsolt, aki szintén iskola- és internátusi társa volt
József Attilának.

A kép eredetije Babits Zsoltné tulajdonában. (Mihalik József
reprodukciója, 1989.)

Csoportkép battonyai fiatalokról. Többen József Attila makói iskolatársai voltak. Ülő sor közepén: Szabados János Elemér. Álló sor jobbról a második: Kiss Károly. Álló sor közepén: Takács Antal.

Álló sor jobbról a negyedik: Babits Frigyes.

Az eredeti kép Babits Zsoltné tulajdonában Battonyán. (A reprodukciót készítette Mihalik József, 1989.)

József Attila és József Etelka (Makó, 1923.) A Petőfi Irodalmi Múzeum fotóarchívumából. (A reprodukciót készítette Mihalik József, 1989.)

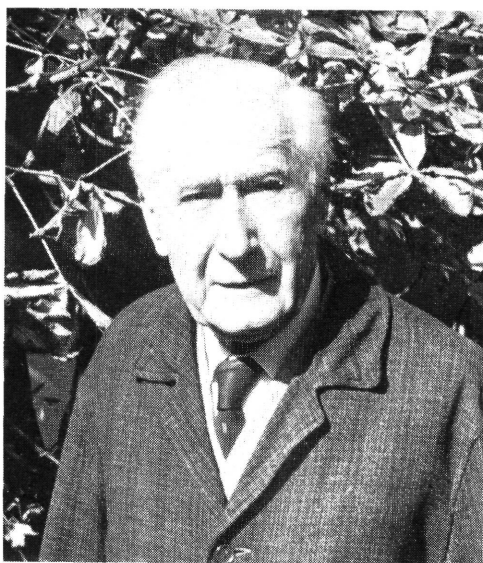
Szilágyi (Erdei) Kató. A kép eredetije a Makói József Attila Múzeumban. (Tóth Ferenc reprodukciója, 1989.)

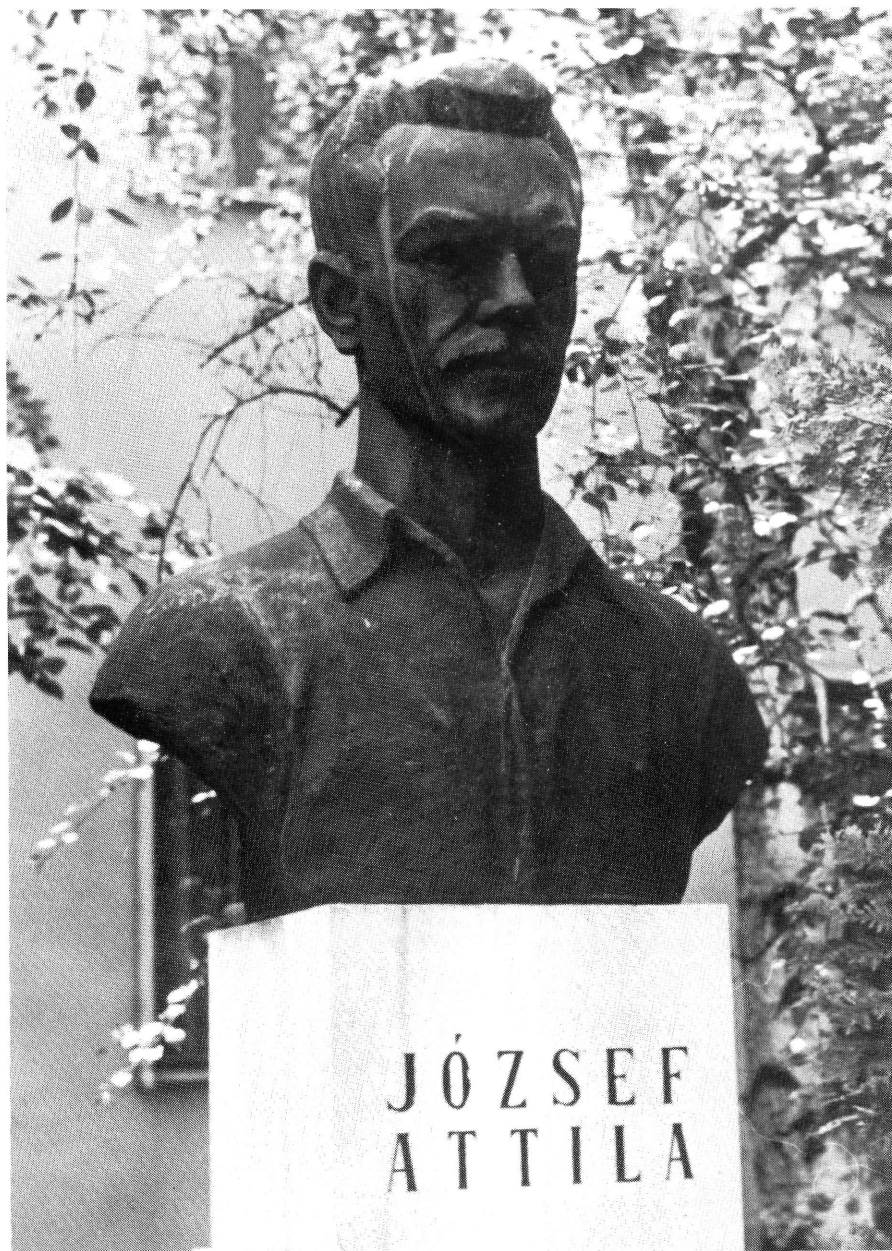
Szilágyi (Erdei) Kató. A kép eredetije a Makói József Attila Múzeumban. (Nagy Imre reprodukciója, 1989.)

Schloss Zoltánné Szilágyi Katalin.
(Makón Erdei Kató, Gyulán Virágos
Kató néni becenéven ismerik.) (Oroján
István felvétele, 1989.)

Dr. Kovács József, József Attila egykori
makói internátusi szobatársa. (Krajcsovics
Bélané felvétele, 1989.)

Kelemen Kristóf szobrászművész József Attila-szobra Monoron, másodpéldánya Battonyán. A battonyai szobor felirata: „1922-ben és 23-ban József Attila Battonyán tett osztályozó vizsgát görögkeleti vallásból.” (Nagy Imre reprodukciója, 1989.)

A gyulai József Attila szobor,
a Pálffy-kollégium előtt. Szabó László
szobrászművész alkotása. (Nagy Imre
felvétele, 1989.)

Emléktábla a gyulai József Attila
Szanatóriumában. Kelemen Kristóf
szobrászművész műve. (Nagy Imre
felvétele, 1989.)

József Etelka 1989-ben. (Takács László felvétele)

József Attila pártfogói makói diákkorában — egy Battonyán tartott irodalmi délután szereplői az 1920-as években. A falragasz a battonyai Ruber-nyomdában készült. Eredeti példány a makói József Attila Múzeumban. (Nagy Imre reprodukciója, 1989.)

**IRODALMI
DÉLUTÁN**

f. hó 31-én (szombaton) délután
4 órai kezdettel
a Községháza nagytermében.

MŰSOR:

- Dr. Diósszilágyi Sámuel** ur
(makói költő, a könyves ékfény)
A csecsemővédelem és tuberkulózis.
- Juhász Gyula** ur
(névs. magyar író)
Legújabb, meg nem jelent verseit olvassa fel.
- Dr. Espersit János** ur
(makói ügyvéd)
Szabad irodalmi előadást tart.

Beléptidij nincs!

Fig. előadók hazautazás támogatás irántigért. Felénk, mi pedig hazafias, és hitélis értekel telertlenül jelenünk meg az előadásán.

VEZETŐSÉG.

TARTALOM

Bevezetés	5
I. „Az Országos Gyermekvédő Liga Öcsödre adott nevelőszülőkhöz”	9
II. „Nyáron lakásért és ellátásért tanítottam Mezőhegyesen”	19
III. „Hiszen görögkeleti vagyok és nem katolikus”	34
IV. „S élete, ha van élte még egy, a proletár utókoré!?”	47
Jegyzetek	51
A kiadványban felhasznált szövegek forrásai	55
A mellékletben közölt fényképek eredeti lelőhelyei	56
Néhány megjegyzés utószó helyett	57
Adatközlők	59
Rezümék	65
Fényképmelléletek	69

1980

1980

Ár: 50,— Ft